

Володимир Яворівський

Тут, на землі

Володимир Яворівський
Тут, на землі

НАРИСИ

ВИДАВНИЦТВО ЦК ЛКСМУ «МОЛОДЬ»
КИЇВ 1976

У2
Я22

Нова збірка нарисів Володимира Яворівського — це поетична розповідь про наших сучасників, глибину їхнього духовного світу, красу душі людини-трудівника.

Я $\frac{70303-106}{M228(04)-76}$ БЗ-18-19-76

© Видавництво «Молсдь», 1976

ДЕ ПРОМЧАВ ЧЕРВОНИЙ ВИТЯЗЬ

Земля легенди

Поліські ріки течуть крізь осінь повільніше, лагідно туляться до мерхлих берегів, обачно промацують старі русла, урочисто несуть перше пожовкле листя, роздивляючись його навпроти сонечка, наче силкуючись прочитати химерні ієрогліфи старого дерева. Вже нікуди квапитись — осінь.

Прудка білка гасає з дерева на дерево, метляючи жовтогарячим хвостом, як смолоскипом. Може, це її палійство: жахтить на сонці горобина, поймається вогнистим мусяжем лісова гушавина, на обрії, між пагорбами, миготить осіннє сонце, наче мчить поміж хатами одвічний совцеликий вершник, кінь якого своїми гарячими копитами обертає тугу й круглу планету.

Обертається разом із нею і Шепетівка. Літо зійшло з поліської землі, як повінь. На охололі за ніч доріжки напало сизо-синявих слив; вони скрапують і скрапують на землю, наче відраховують час. А коли зосереджено дослухатись — їхнє падіння нагадує відлуння (ледь приглушене маревом років відлуння) розгаряченого боем коня під молодим вершником. І мимоволі пригадується стара східна мудрість: коли вершник занепадає духом — його кінь одразу втомлюється. А легендарний шепетівський вершник уже більше ніж півстоліття не розсідлує свого коня.

Хочете почути цей пристрасний чвал? Послухайте биття свого серця.

Шепетівка не чекала легенди на ім'я Павка Корчагін, вона йшла до неї, стискаючи промазучені кулачища, і тому зараз стала її плоттю. Можливо, бути б їй і до наших днів одним з багатьох районних містечок, яке виділялося б з-поміж інших лише вузловою залізничною станцією та невеличкою річечкою Уткою, що загогулисто петляє долинами, наче хоче напоїти усі городи шепетівчан, якби не її корчагінський характер.

Без цього характеру бути б їй звичайною Шепетівкою, звичайною в будень і в свято, нести б їй цю звичайність крізь роки, як добротну, але непоказну робочу одежину. І пасажирі кур'єрських поїздів, притулившись до захуканого вікна вагона, байдуже запитували б один одного, що то за станція з такою негучною, старомодною назвою.

Та коли пильніше придивишся до Шепетівки, зрозумієш: Микола Островський не початок, а підсумок, яскравий спалах її хай не ефектної на перший погляд, але мужньої і далекозорої, як очі машиніста, історії. Епоха все одно обрала б собі за символ молодого червоного витязя в будьонівці. Та коли вона завагалася, на кого кинути свій жереб, Шепетівка, начеб наперекір своїй шелестливій, як гомін очеретиськ на її окраїнах, назві, передуючи ляскіт шабель, сказала: ось він, я поїла його своїми чистими водами, я годувала його чорним поліським хлібом, на моїх робітничих передмістях, де, ледь навчившись розмовляти, дітлахи одразу ж училися не жити, а виживати, вибуяв його ураганний характер, я віддала йому всі ті риси, які стільки літ змушена була тримати взаперті. Бери! Кінь його вже осідланий, рве копитом вигорілу траву й ірже, тятливою напинаючи повіддя.

Історія писалася без чернеток, одразу на чистовик — її писали шаблями, розмашистим почерком, аби могли читати й неграмотні.

І тепер Шепетівка може гордитися своїми орлами: Валею Котиком і Володею Ковальчуком, якого фашисти спалили в

топці паровоза за те, що не виказав партизанів, відважним сапером Миколою Пяскорським, що загинув, повертаючи гарячій алжирській землі здатність плодоносити, корчагінцями сімдесятих років, які достроково виконали свої п'ятирічні плани.

Наближався ювілей Миколи Островського, і Шепетівка готувалася до цього свята, на яке мали з'їхатися гості з усієї країни. Це її свято. Вона здобула на нього право.

За інерцією давніших вражень я сподівався побачити Шепетівку, підхльоснуту строками ювілею, занурену в передсвяткові клопоти, з неприхованою організаційною лихоманкою, в якій треба усе передбачити, встигнути: робітники асфальтували нову дорогу, будівельники завершували новий готель, у музеї готували нову експозицію, бульдозеристи зносили старий будинок неподалік од базару, а депутат міської Ради Надія Філок жартома ремствувала: ми ж берегли цю хату для кінозйомок нового фільму, але насправді була задоволена не лише наслідками, а й самим процесом роботи. Зрештою, в мене склалося враження: вони роблять усе це не задля того, щоб похизуватися перед гостями, а в ім'я пам'яті свого земляка.

Принишклі першокласники зібралися на урок біля пам'ятника Миколі Островському. Його гранітне підніжжя потопало у квітах, дітлахи високо закидали голови, аби розгледіти Павчині очі. Біля цього пам'ятника їх ще немовлятами возили матері, біля нього вони виростили, а сьогодні молоденька вчителька розповідала їм про Павку так цікаво, що діти перенеслися уявою в ті буремні роки, а малий Сергійко Бовкун трохи згодом із хвилюванням розповідав мені:

— Я бачив його живого... як знімали кіно. Стару хату запалили... тамс-о, де новий готель. Хата горить, а її ніхто не гасить, бо козаки нікого не пускають. Я виривався від мами, а вона мене притисла до себе, каже — це кіно. А Корчагіна тоді десь не було — він би їм дав...

Ніна Іванівна Перепелицина, яка прийняла музейне господарство від Івана Семеновича Линника (згадайте знаменито-

го Долинника з роману «Як гартувалася сталь»), притулилась щокою до одвірка, поправляє окуляри, шепоче мені на вухо:

—Подивіться, як обережно хлопці переставляють експонати. Я спершу аж злякалася, коли побачила юнаків: тут же все тендітне, більше б дівочим рукам пасувало. А тепер натішитись ними не можу. Макет хати Островських переносили з місця на місце, як колиску із немовлям.

Ніна Іванівна іде до свого кабінету і виносить у полив'яній тарелі яблуку для хлопців.

Такому явищу, як Микола Островський, завжди буде тісно в музеї, яким би великим він не був. То де вже там поміститись його славі в кількох кімнатах невеличкого будинку. Тому й стіни цього приміщення — умовні. Діючий музей — це вся Шепетівка, сусідній Ізяслав, Берездів, Боярка... вся країна.

Невдовзі на площі, біля пам'ятника, буде відкрито меморіальний комплекс. Ніна Іванівна вже бачить свій музей у новому приміщенні і тому багато в чому заперечує проєктантам, бо знає, що Островського вистачить на багато поколінь, і тому приміщення не зможе через кілька десятиліть вмістити навіть у шепетівських масштабах його велич. Тому вона відчайдушно сперечається з проєктантами і відносно приміщення для фондів, і відносно архітектурної довершеності будівлі, яка б уособлювала гостроту корчагінського характеру, а здавалось би — навіщо це їй потрібно: поки збудують музей, вона вже піде на пенсію. Очевидно, так велить совість перед пам'яттю Островського.

Ніна Іванівна показує мені найновіші експонати музею. Торкається їх обережно, наче боїться необачно зітерти нагар часу і на старій лампі, яку подарували музеєві родичі письменника, і на старомодній етажерці, столі, двох стільцях — теж реліквіях родини Миколи Олексійовича.

— Незважаючи на те, що наша Шепетівка далеко від туристських маршрутів, музей щороку відвідує близько сорока тисяч чоловік. І слід підкреслити, що відвідувачі їдуть здалеку саме заради Островського. Випадкових і байдужих лю-

дей я не зустрічала тут за свій вік. Були Максим Рильський, Юрій Збанацький, Павло Усенко, дружина Щорса, дружина Островського — Раїса Порфирівна, побували всі соратники й друзі, котрі живуть далеко від Шепетівки. Я ніколи не забуду відвідин нашого музею Володимиром Забаштанським, молодим українським поетом, який втратив зір і руки, та приклад Островського вивів його з мороку й зневіри, повернув йому у всій повноті духовну вартість людини. Він відчув себе у цьому будинку, як у рідному домі. Це ж саме я б сказала і про нашого земляка, поета Миколу Красюка. Чомусь запам'яталось, як молода засмучена селянка із Пліщина привела до музею маленького незрячого хлопчика. Вони подовгу стояли біля експонатів, і мати розповідала синові про кожен з них (я дозволила хлопчикові торкатись їх рукою). Обличчя жінки поволі світлішало, хлопчик уже не тримався за матір, а орієнтувався в музеї сам, він доскіпувався до кожного факту, силкувався усе запам'ятати. Вже давно пора було зачиняти музей, але я терпляче чекала. На прощання мати вперше усміхнулась мені й поцілувала. А хлопчик намацав мою руку і довго не випускав із своєї долоньки... Тепер Микола — вчитель, автор кількох поетичних книжок. Бачите, що робить з людьми Островський...— Ніна Іванівна довго дивиться у вікно, за яким поспішають перехожі. Та як би не квапились шепетівчани, все одно, бодай на мить, стихають ходу і повернуть обличчя до пам'ятника на майдані.

Гудуть бджоли у квітнику біля постаменту, проходять люди, гранітна рука Павки стискає гранітну будьонівку. Його очі вдивляються в обличчя перехожих.

Варто на мить зупинитися, щоб прозвучали в пам'яті слова:
«Я ХОЧУ, ЩОБ ВИ ПОЧУЛИ МІЦНЕ ПОТИСНЕННЯ МОЄЇ РУКИ І БИТТЯ МОГО СЕРЦЯ, ВІДДАНОГО ВАМ, МОЇ МОЛОДІ ДРУЗІ, ПРИКЛАДІТЬ РУКУ ДО МОГО СЕРЦЯ, ВОНО ГАТИТЬ 120 УДАРІВ НА ХВИЛИНУ,— ДО ЧОГО В НАС СТАЛО ХОРОШЕ ЖИТИ НА СВІТІ!»

Не відблиски — спалахи

У кабінеті накурено. Дотліває одна сигарета, Володимир одразу ж припалює іншу. Коли він встиг? На годиннику — дев'ята ранку, щойно розпочався робочий день у Шепетівському міськкомі комсомолу.

Його меткі, циганкуваті очі, либонь, встигли вже причаститися ранковим простором, бо й досі у них коливаються відблиски соковитих поліських пейзажів із заросеним лісом, з полями, по яких розбрелися скирти соломи, як втомлені слони, із птахами, вкарбованими в ранкову синяву. І вже під час нашої розмови я розумію: то не відблиски — це подільська закуть Полісся, де він народився і живе, світиться в ньому самому, вона завжди святково проміниться в його очах.

— Щойно повернувся з колгоспу. Незвично й говорити, що у вересні їздив на жнива. В цьому році погода зухвало іронізує над нами. На півдні вже й забули про обжинки, а ми ще косимо. Небо, як решето, всі дощі обтрушує на нас. Скільки можна випробовувати терпіння поліщука?

Він хоче щось записати на календарному аркушику, але задубілі на автомобільному кермі пальці не слухаються. Азартно розтирає їх, обхукує теплим димом сигарети, і я довітуюсь, що повернувся він із свого рідного села неподалік Шепетівки. Не встиг і до матері заскочити, а коли звільнився — вона вже була в полі. Знову лячимо: «Попід хату їздиш, а до порога нога не дотягнеться. Коли вже почую від тебе, що сьогодні — вільний, приїхав додому на цілий день? То вчився — технікум, сільськогосподарська академія, тепер начеб повернувся додому, а бачу тебе ще рідше. Чи то час так шалено мчить...»

— Мама вибачить. То вже місяць матерів — вибачати своїм дітям. А от справа, для якої живеш, нікого не чекає: ледь попусти повіддя, і вже ти на узбіччі, не встигаєш за іншими, яким ніколи зупинитись. — Він глибоко затагується цигарковим димом, на засмагле обличчя падає рухлива тінь задуми, в

глибині чорних очей спалахують два мерехтливі вогнишки.— Пригадуєте один з останніх листів Островського? Він з дитинства у моїй пам'яті: «Я кваплюся жити, пам'ятайте про це, і, як гарний бойовий кінь, поспішаю доскакати до фінішу, перш ніж з мене вийде дух. Я щасливий хлопець,— дожити до такого часу, коли ніколи вгору глянути, коли кожна хвилинка дорога, знати, що все минуле повернулося,— боротьба, праця, участь у будівництві, радість перемоги, гіркота поразок. Хіба це не є щастя?»

Дзеленчить телефон, але він не знімає трубку, видно, ці слова зараз відкрили йому ще одну грань свого змісту, притаєну саме для нього і для цього дня. Треба було пережити це відчуття до кінця, і Володимир зосередився, на мить відгородившись од будня.

Перегода, коли Володя Шмигований, перший секретар Шепетівського міськкому комсомолу, залагоджує найневідкладніші ранкові справи, ми маємо можливість посидіти на самоті, хоча вона й відносна, бо часто в кабінет вриваються телефонні дзвінки з далеких міст: просять вказати рахунок, на який будівельні студентські загони хочуть переказати гроші у фонд будівництва меморіалу Островського, то в пильній справі заходить хтось із секретарів комсомольських організацій міста чи району, то треба влаштувати в готель групу приїжджих журналістів, то старий залізничник просить направити на роботу сина, який не вступив до інституту.

— Якщо я вам скажу, що в Шепетівці бути комсомольським ватажком легше, ніж в іншому районі, це буде правда. Але коли скажу, що важче, ніж будь-де, то теж правда. Вони не суперечать одна одній, а в сукупності диктують стиль нашої роботи. Не раз мені доводилося чути від колег з інших областей республіки таку собі утилітарну філософію: що вам, ви в Островського під крилом, це надійніше, ніж у бога за пазухою. Куди не повернись — приклад, традиція, все під рукою, будь лише розторопним. Якби це говорилося розумно, без благодушної бездумності — можна було б визнати якусь рацію за цими словами. Справді, рідко яке місто може кон-

курувати з Шепетівкою у її комсомольських традиціях. В Ізяславі Островський працював секретарем райкому комсомолу цілий рік, в Берездові він воював з бандами, там усі стежки й дороги пам'ятають нестримний галоп його коня, багато старожилів знали його в обличчя; є корчагінська Боярка і Київ, є село Вілі, де він народився і жив, є Житомир, Козятин, Бердичів, які він визволяв, є Сочі, де він написав свій безсмертний роман, є Москва, де він прожив останні роки. Але корчагінським символом стала все-таки Шепетівка. З волі самого Островського. Напевне, тому, що тут він зрозумів себе, тут збагнув масштаби людського духу. Криця його революційного темпераменту найперший гарт свій пройшла на цій землі. І тому всі інші, навіть великі, міста гречно поступилися корчагінською славою Шепетівці. У Шепетівку Миколи Островського їдуть піонери з Сахаліна і Камчатки, їдуть секретарі ЦК комсомолу з Москви і союзних республік, їдуть сивоголові комсомольці двадцятих років, аби торкнутися серцем цих священних комсомольських місць. Маючи такі революційні традиції, нам справді легко працювати. Комсомольцям ми вручаємо квитки біля пам'ятника Миколі Островському, приймаємо їх до комсомолу в музеї, де з усіх боків на них дивляться Павчині очі. Найкращий учень міста здобуває право сидіти за партою Миколи Островського. Що вже казати про молодь залізничного вузла, де колись працював Дмитро Островський — Артем, де пройшов свої пролетарські університети сам Павка Корчагін! Побуваєте там, самі перекопаєтесь — незламний дух Островського живе в корчагінських бригадах і змінах. Але скільки це покладає на нас додаткових обов'язків! Нам заборонено і сумлінням і самим Островським бути посередньою комсомольською організацією. Не ма-ємо права! Не ма-ємо раз і назавжди!

Володя креслить на чистому аркуші паперу гострі, розмашисті кути, брови схрещуються на переніссі, як шаблі.

— Слава Островського — це нелегкий тягар. Нелегкий гіді, коли нею не просто користуєшся, як спецфондом історії, а відчуваєш духовну місію спадкоємця, коли не маєш права

бути відблиском чужого світла. Хочеш світити — палай сам!

Він зосереджено замовкає, ширше розстібає комір сорочки, на високому чолі брижиться туга складка.

Цю мить можна було б назвати тишею.

Але ми обидва вслухаємось, як видзвонює крицевими копитами часу годинник...

...Жбурляють в усі боки сонячні відблиски сліпучі рейки, що розпластались на рудих пісковиках. Ріденький спориш де-не-де виткнувся між шпалами, але зазеленіти з усієї сили не може — торигають його вітри з-під шпарких товарняків та міжнародних експресів, обпалюють гарячі подихи тепловозів. Летять колії зі сходу на захід, цілодобово двиготить давно вже неродюча смуга землі, опоясана рейками, а за кілька кроків, у дворах шепетівських залізничників, красуються квітники, відцвітають пізні соняшники, гудуть бджоли біля вуликів, сохне білизна, як вітрила після далеких плавань, сидять у дворищах, навпроти сонечка, старі машиністи, пригадуючи свій перший та останній рейси.

Якби хоч на мить замовк цей залізничний гомін, свистки і гуркіт локомотивів, голос диспетчера із гучномовця, Шепетівка б, напевне, одразу насторожилась. Для багатьох шепетівчан ритм залізниці — звичний аккомпанемент усього їхнього життя. Навіть тут, у центрі Шепетівки, можна почути:

— Пішов трускавецький на Москву. Незабаром луцький промчить на Київ.

Майже столітнє існування залізничного вузла в Шепетівці диктує стиль і уклад життя всього міста. Тому в музеї локомотивного депо цілі списки однакових прізвищ. Найстаріших їхніх представників колись виманила сюди з маленьких поліських сіл та хуторів саме залізнична станція. Тих патріархів роду майбутніх залізничників давно вже немає (рідко хто з них пройшов аж через три війни), але їхні прізвища звично звучать на виробничих летучках, а бухгалтери мають право на

жарт: лише ініціали можна виправляти у відомостях, а прізвища здебільшого гі самі вже багато років. Кукси... Кудашови... Шмигельські... Пархоци... Хвещуки... Кислюки... От ми й назвали половину колективу локомотивного депо.

Георгія Кислюка ми побачили одразу: русявий, його здаля видно на тлі велетенської темної туші локомотива. Бригада ремонтників зосереджено поралась біля розібраного тепловоза, наче й справді білували тушу скеанського кита. Навіть не вірилось, що цей, безпомічний зараз, велетень задихано тягнув за собою важкий хвіст вагонів, розганяв своїми грудьми стрічні хурделиці та мряки, долав тисячокілометрові відстані, тягнув на своїх платформах нові автомобілі, цистерни з нафтою та волинське вугілля, перевозив у своїх вагонах безтурботних закоханих, мовчазних абітурієнтів та розморених південним сонцем курортників. Він працював, натужувався з усіх сил, і йому ледве вистачило духу, щоб заповзти під склепіння ремонтного депо. Його нутрощі вже охололи й завмерли, він покійно віддався цим мовчазним чаклунам, котрі знову повернуть йому силу й швидкість.

Георгій довго витирає ганчіркою промазучену руку перед тим, як привітатись.

Сам худорлявий, меткий, а обличчя кругле, майже дівоче, розкошує рум'янцями на щоках молодість. Ніздрі сторожкі, рухливі — видають характер пристрасний, імпульсивний, здатний на емоції тонкі, делікатні, але глибокі. Очі великі, здивовані, коливається у них мрійна прозелень — поліщук. Стрів би його на вулиці — не повірив, що ці очі цілоденно бачать перед собою метал.

Довго розшукує в депо свого брата, Володимира Кислюка. Женя Гулько, комсорг дільниці, також нишпорить по закутках цеху:

— Де він запропаستився? Сам чорнявий, у чорному комбінезоні, в чорному береті — спробуй його тут знайти. А крики — голос твій, як писк комара, не почують серед гуркоту. — Голос у Жені жебонливий, як струмок на пригірку, — аж не віриться, що хлопчина самостійно водить вантажні состави,

бо цей майже дитячий голос, напружена стрункість постаті, неприховане бажання бути солідним спонукують думати, що перед тобою школяр, котрий лише вчора відсвяткував свій випускний бал.

Георгій надовго зникає в кабіні тепловоза. Перегода з'являється русява кучма його волосся і усмішка:

— Забився аж у машинне відділення. Ледве виманив. Кажу: іди, бо дружина принесла обід...

Женя квапиться прокоментувати:

— Володя недавно одружився. На рік молодший від Георгія, а вже має сімейний стаж.

Те, що вони обидва — рідні брати (майже однолітки, разом вирости, навіть після Володимирового одруження живуть разом у батьківському домі), може бути хіба що яскравим прикладом закону єдності протилежностей. Наперекір хронології, Володимир більше схожий на старшого брата. Кремезний, неквапливий у рухах, зовнішня флегматичність, підкреслена чорною рискою тонких вусиків, начеб зумисне приховує внутрішній рух думки, перебіг настроїв. За всю нашу розмову він так і не випустив із рук реле, пальці автоматично шукали в ньому якийсь гандж. Володимир, напевне, звик, що в разі потреби говорить старший брат, тому здебільшого відмовчується, ствердно похитуючи головою, або й відходить на кілька хвилин, коли його хтось кличе.

— Ми не мали з Володимиром тих безсонних ночей, які витрачає кожен школяр на вибір майбутньої професії. То було б смішно. З дитинства лоношували дідові й татові залізничні кашкети. Носили в депо обіди, знали, поміж якими вагонами пролізти, щоб скоротити шлях, орієнтувались по семафору, через яку колію перебігти, знали, в якому тупику знайти батьків паровоз, а в якому — дідів. Та й гралися у дворі не купованими машинками й паровозиками, а всіляким залізним дріб'язком від справжнього паровоза, який виймала мати з татових та дідових кишень, щоб не дзеленькало. Не піти на залізницю означало зрадити своєму дитинству. Та й дід Лаврін Тимофійович, якого всі любили й поважали

в родині, ставив питання категорично: не піду на пенсію, поки не заміните мене в депо, тоді я й побачу, як ви шануєте мою старість. Отак прийшов після школи на залізницю я, а через рік — Володимир. Прийшли в цех імені Павки Корчагіна. Самі розумієте, що таке звання не може бути просто вівською, за котру ховаються, як за надійний щит. У нашій бригаді,— Микола Островський є дванадцятим членом колективу,— виконуємо щомісяця і його, і свою корчагінську норму — сто п'ятнадцять відсотків плану.

Потім Володимир неквапливо розповідає, як дід Лаврін якимось привіз їм із свого чергового рейсу подарунок — книгу про Павку Корчагіна (мовляв, підвозив його із Шепетівки до Козятина, розговорились, впізнали один одного, викурили по самокрутці, і Павка* подарував йому книгу про себе). Ціле літо читали її в саду під яблунею, мама і їсти їм туди приносила. А дід Лаврін усе примовляв: от дочитаєте до кінця, розкажете прочитане, тоді візьму вас покататись на паровозі. Георгій мав буйнішу фантазію — одразу й повірив, що дід Лаврін підвозив Павку до Козятина, а Володимир — прискіпливіший — вхопився за факт: Корчагін прикутий до ліжка, як же він міг піднятись аж до діда на паровоз? Тоді брати вперше посварилися між собою, але Лаврін Тимофійович хитро замирив їх:

— Хто думає, що такий хлопець, як Корчагін, може лежати в ліжку,— не поїде зі мною.

Дід уже засинав, коли навшпицьках до нього підійшов чорнявий онук, довго шморгав носом, а Георгій підказував із суцільної кімнати:

— Та кажи ж... кажи, що Павка не розсідле свого коня...

А три роки тому тут, у їхньому депо, Володимир з Георгієм «оживляли» старого паровоза, на якому їздив їхній дід, для зйомок фільму «Як гартувалася сталь». Тут, у депо, і знімали епізод суботника. Актори змішалися із молодими ремонтниками. Важко чаккав старий паровоз, клубами валував із труби дим, ревів залізничний оркестр, стрекотала кінокамера, волав у мегафон режисер — сцена виходила прісною, без-

крилою, обтяженою всім цим бутафорським шарварком, біганиною. Довгі перерви для відпочинку зводили наівещь те, що вже було добре завчнс. Учасники масовки більше роздивлялися одне одного, ніж переймалися закликами режисера.

Після чергової перерви на паровоз вискочив Павка Корчагін. Всі вони вже звикли до Володі Конкіна, не раз бачили його в депо, на шепетівських вулицях без гриму, в сучасному костюмі із строкатою краваткою — непоказний і аж надто звичайний хлопець. А тут він стискав у руці червонозоряну будьонівку, метлялися на вітрі поли розстебнутої шкірянки, з уст виривалася пісня. Несподівано всі присутні підхопили: «Наш паровоз, вперед лети...» І вже ніхто не бачив, як сліпили очі потужні «юпітери», ніхто не звертав уваги на оператора з кінокамерою, бо вже цей маленький паровоз ожив, бо був серед них Павка, кожен їхній подих набрав великого сенсу, кожен удар серця віддулював у легенді й повертався у дійсність. Ніхто з них не грав для фільму, вони просто жили. Не відблиском, а спалахом правди...

На екрані немає крупних облич Георгія і Володимира, та вони й не шукали там себе — вони дивилися фільм про Павку Корчагіна і відчували свою духовну причетність до нього.

— Колись будуть показуваги фільм по телевізору ще раз, може, діти впізнають нас у натовпі, — каже Георгій і лагідно кладе руку на братове плече. — Тільки не заперечуй і на цей раз, брате, бо скажу дідові Лаврінові, то не візьме на рибалку... — Обидва усміхаються, і тепер знову видно, що вони — рідні брати, котрі за двадцять п'ять років не набридли один одному, не збуденіли, а звикли триматися разом у житті, як і тут — під височезним дахом корчагінського депо.

Весною, із журавлями...

Він озирнувся аж на пагорбі, за річкою, де старий млин крутив жорнами, перемелюючи минуле на майбутнє. Та струмувала бистра вода, щоб швидше повернутись до свого початку.

Він озирнувся аж на піщаному пагорбі під лісом — і маленька Вілія відчула, що не поверне його на свої тихі стежки, що її втомлена рука не втримає його біля своїх грудей. Ще б міг повернутись, якби на її порожній стіл покласти свіжу паляницю. Але на стільниці ще хитається люто загнаний кимсь у дерево ніж...

Вони довго дивились одне на одного. Вілія вперше побачила в чорних зіницях свого малого розбишаки печаль дорослої людини. А він ловив поглядом кинджальні полиски річки на крутизні, тополі біля рідної хати, які стриміли в небо, як зелені пензлі зі склянки, шпичак церковного хреста, на який нашпилювались хмари, як боргові розписки батька на цвяшок в одвірку.

Вони запам'ятовували одне одного. І він більше не оглядався. Щоб не заплакати і не повернутись назад.

А потім — до останнього удару серця — було ніколи повернутись. «Бо життя дається людині один раз...» Бо «я кваплюся жити... і, як гарний бойовий кінь, поспішаю доскакати до фінішу...».

А вона із затаятою вірністю солдатки чекала його. Чекала, не ревнуючи ні до Шепетівки, ні до Києва, Боярки, Берездова, Ізяслава... Вона навіть довго не зізнавалась прилюдно, що він — її, аби не подумали, що претендує на славу.

Вілія стелила свою найм'якшу траву, коли він, заюшений кров'ю, падав з коня; вона нашіптувала старій Олені, якими зіллями його поїти, щоб швидше зводився на ноги; вона посилала своїх птахів, щоб наганяли прохолодного вітру на його чоло, розпечене тифом і лихоманкою.

А коли дізналась, що його очі вже ніколи не побачать її, пішла до нього сама. Не була на його весіллі — то понесла рушника. Щоб не було йому самотньо в темноті, взяла своїх чорнобривців посіяти під його вікном, хай світять. Взяла жбан повітря — найчистішого, ранкового, з-понад річки біля млина, яке він уперше вдихнув у свої легені, коли народився, — хай вдихне його й зараз, хай повернеться йому врівноваженість дитини після жорстоких ураганів доби.

Микола Островський відчував ці приходи своєї маленької Вілії. «Мрію завжди, з ранку до вечора, навіть уночі. Важко сказати про що. Це не одна тупа мрія, яка повертається щодня, з місяця в місяць. Вона змінюється знову і знову, як схід і захід сонця».

Не могло в цих мріях не бути Вілії, не могла вона загубитись у просторах його дивовижної пам'яті.

Я торкаюсь руками старого вишитого рушника з його музею у Вілії. Заплющую очі — намагаюсь пережити його відчуття. Ні! Вишиття стоїть у мене перед очима, я його щойно бачив. А він просто намацував узор чутливими пальцями.

Коли втомлювався серед п'ятьми — стелив собі цього рушника на груди і пестив пальцями кожну квіточку, тоді перед ним знову поставали кольори і барви світу, бачилась зелена Вілія над бистрою річкою.

— Цей експонат музею мене найбільше зворушує. Коли нам його передала Раїса Порфирівна Островська, я не знала, на якому місці його покласти: уявляєте, цей вишитий рушник — мовчазний свідок останніх років життя Островського. Ось так він стелив його собі на груди. — Віра Лаврентіївна тулить вишиття до своїх грудей і тремтячою рукою веде по ньому. Очі її затуманюються, стають перечуленими.

Цвітуть чорнобривці під вікнами його дому, шумлять тополі над узголів'ям його пам'ятника у дворі, гудуть бджоли у квітнику, приглушено шумить у вербняку річка.

— Ось рахівниця, на якій Микола вчився рахувати у школі. Якийсь вілійський тесля нашвидкуруч склепав її. Така вона непоказна, але ж навчила малого Миколку, що двічі по два буде чотири. Решту мудрості він досягнув сам, його вчителем було життя.

— Віруню, він ще й до школи не ходив, а вже підказував нам, старшим, крізь відчинене вікно, скільки буде двічі по два, — опершись на вишмуляний ціпок, усміхається з порога старий Корнійчук.

— Андроне Платоновичу, він крізь вікно більше чув учителя, ніж ви, котрі сиділи у класі. Самі ж про це розповідали,

— Ая, Віруню. Таки правда. Я би-м попросив товариша письменника, щоб десь написав те, що я скажу. Дуже вже почали пригладжувати Колю в дитинстві, як пишуть про нього. Читаєш і не впізнаєш. Ніби то й не він, а такий собі теперішній чемний відмінничок з передньої парти. Якби він був таким, то не мати б нам пізнішого Островського і Павки Корчагіна. Вже в дитинстві Миколиного характеру вистачило б на десятьох дорослих. Сталевим треба було народитись, а вже потім гартуватись у житті. Сказав, що скочить у водяну вирву біля млина,— скочив! Сказав, що промчить через село на неосідланому жеребчику,— тричі падав, але промчав! То був вогонь, а не хлопчисько. Самі знаєте, як насипав він махорки полові у тісто. І як промчав на тачанці з кулеметом і червоним прапором по окупованій Шепетівці. Ми, його вілійські ровесники, були тихими й смирними, тому залишилися звичайними людьми, а він став героєм. Героєм, але нашим, вілійським.— Андрон Платонович сідає на порозі музею, підставляє старечі руки під ніжне осіннє сонечко і довго дивиться на своє село з рівною асфальтівкою між хатами, з ажурним плетивом телевізійних антен, на яких розкошують голуби. На опалих крисах його старого бриля довго вигрівається строкатий метелик...

· Біжать дорогою школярики з нової Вілійської школи, штовхаються, зчиняють гармидер на порожній вулиці (батьки у полі, і від того Вілія начебто пустельна), але коли порівнюються з подвір'ям Островських, з музеєм і пам'ятником, з дідом Андроном Корнійчуком, котрий сидить на порозі,— поправляють піонерські галстуки, замовкають, притишують крок. А коли відійдуть аж за ріг вулиці — веселі верески і сміх знову злітають над селом. Життя...

— Микола вийшов із Вілії хлопчиком, а повернувся до неї вже легендарним витязем. І тому Вілія ні на що не претендує. Але хіба їй мало того, що це — місце його народження, земля його перших кроків, перших слів, першого сміху і перших сліз? Хіба цього мало для села, яке століття народжувало просто хліборобів, а тепер має Островського? — Віра Лав-

рентіївна Герасимчук все ще погладжує рукою вишитий рушник, наче пестить обличчя найріднішої людини.— Пригадуєте його останній лист до матері? «Ти пробач мені, рідна, за те, що я не писав тобі усі тижні, але я ніколи про тебе не забуваю.

Бережи себе і будь бадьора. Зимові місяці минуть швидко, і я разом з весною знову повернусь до тебе».

— Я завжди думаю, що цей лист адресований і Вілії. Островський повертається сюди весною з першим журавлиним ключем. І тому наша Вілія — безсмертна, як і він сам...

Обіпріться на моє плече

Їх усе менше й менше, тих, що знали його.

Але ще менше залишилось тих, які розуміли таємниці й джерела його духу і могли сказати:

— Тобі зле, тобі немилосердно важко — обіпрись на моє плече, брате.

В поїзді по місцях Островського я зустрічав чимало претендентів на цю роль. Саме претендентів, бо по закінченні розмови мені часто доводилось викреслювати прізвище співрозмовника із свого записника.

Одні бачили його випадково, не надавши ніякого значення тій зустрічі, інші сприймали його як сильного і мужнього, та все ж надміру категоричного дивака, ще інші таки любили його, але до кінця зрозуміти у той час так і не змогли. І тільки коли він повернувся до них легендою, прекрасним символом — лише тоді вони побачили його на повен духовний зріст.

Я кажу про це, бо мені не хочеться згладжувати кути (всі ці дні Островський стоїть переді мною і постійно застерігає від цього).

Одна теперішня бабуся змушувала мене записати («обов'язково ж зазначте у себе, товаришу»), що Островський пропонував їй руку й серце.

— І ви б змогли бути йому дружиною до самого кінця?
Вона замовкла, і ми попросились.

Дехто розповідає про своє знайомство так, наче Островський стоїть у глибині загального плану, а вони неодмінно напрошуються на «крупняк».

Кажу це не для того, аби применшити роль товаришів і соратників Миколи Островського, а щоб іще більше виділити їх, справжніх, мужніх і прекрасних у своїй великій причетності до його долі.

І коли я натрапив нарешті у Шепетівці на пенсіонерку Ніну Львівну Гутман, уже не було сумніву — це одна з тих, яких він не міг не любити. А вона під час всієї розмови тримається у затінку, на світлі — лише Островський.

— Але ж ви, Ніно Львівно, цілий рік, причому один з найяскравіших років, хоча й сірих у нього не було, працювали поруч...

— Хіба я одна? Нас було багато. Просто їх немає вже. Одні не дожили, інших розкидала доля по всій країні. От якби оце сиділа зараз із нами Клавонька Брамник — то справжня людина. У двадцять другому році до нас в Ізяслав привезли дітей із Поволжя. Худенькі, голодні, бездомні. І вона, дівчисько, стала їм матір'ю. Коля щодня бував у її дитбудинку, то картоплі десь у селі роздобуде і за багато кілометрів принесе у мішечку, то на гармошці зіграє, то розкаже щось цікаве. Бувало, Клава заскочить до нас у райком комсомолу і до Островського:

— Миколо, ти хоч зазирни сьогодні до нас, один хлопчик голову мені проканючив. Каже: щось сталося із дядьком Миколю, бо не прийшов.

І вже Микола налягає на свою паличку, тамує біль на обличчі — іде за нею. А у Велику Вітчизняну війну наша Клава вивела з оточення цілий дитячий будинок. Нагороджена орденом Леніна. А я що? Просто була його помічницею...

Ми ходимо з Ніною Львівною по старовинному Ізяславу — місту її молодості, із княжим замком на пагорбі, з річкою Горинь, що ввійшла у свої береги після щедрих літніх

дошів. Зупиняємось біля маленького, непоказного будяночка, де містився колись райком комсомолу. І постає перед сніма той двадцять четвертий рік прикордонного Ізяслава з уже хворим Островським.

— У нас часто мінялися секретарі в Ізяславі. Район важкий, банда на банді (їм зручно було: перескочили вночі через кордон, підпалили сільраду, вбили кілька активістів — і назад). Ліси довкола, села далеко, а транспорт — одна підвода у райкомі партії. І ось заходить до нас, у комсомол, Микола Лисицин — партійний ватажок району, якого прислали до нас із Берездова, і говорить: нарешті матимете секретаря, але майте на увазі, що вам буде нелегко, він не шкодуватиме ні себе, ні вас. Це зараз Островського знають з дитячого садка, а тоді — хіба з чіяхось уст. Я, наприклад, чула про нього в Шепетівському окружкомі і тепер, від Лисицина Чекала з петерпінням.

Ми стоїмо в маленькій, тісній кімнатці з низькою стелею. Он там, в кутку, стояла пічка-буржуйка (сьогодні це поєднання слів звучить іронічно, а тоді їй вибачали цю примхливу назву — тільки б гріла), під вікном — великий тесаний селянський стіл, на якому часто й почував Микола. Ніна Львівна довго пригадує. Ні, більше не було нічого. Кілька картоплин біля печі. До пізньої ночі їх пекли на сосновому жарові. Щоб одразу була і вечеря, і сніданок. Біля дверей стримів великий цвях, на якому Микола вшав шкірянку і паличку (спершу він міг кілька кроків робити без неї, а потім весь час тримав при собі, бо й звестись на ноги було важко).

— За рік він пішки, перемагаючи нестерпний біль, кільканадцять разів обійшов усі села району, скрізь організував комсомольські осередки. А керував він так: ти, Ніно, залишайся на господарстві, а я піду в район, повернусь за кілька днів. Через два-три місяці авторитет його був безсумнівний. В Ізяславі ж особливо. Як тільки побачать хлопці й дівчата, що Микола повернувся із сіл — ввечері вже чекають його у сільбуді з гармошкою. І до глибокої ночі ходимо по Ізяславу з піснями. Я знала, що Миколі важко без палички, а гармошку

треба тримати обома руками, тихенько підійду справа, підставлю йому плече, щоб оперся,— так і ходимо в гурті. А потім ідемо в райком — вечеряти печеною картоплею.

За той рік Ніна набагато подорослішала. Інакше не могло бути. І коли хвороба звалила Миколу, вона замінила його. А замінити Островського річ непроста.

Була вона і секретарем райкому комсомолу в Ганнополі (куди входив і Берездів), проводила колективізацію, очолювала загони проти куркульських банд (а було їй тоді двадцять три роки!). У Велику Вітчизняну війну добровільно пішла на фронт, отримала одинадцять нагород за героїзм.

Можна уявити, як вона читала в госпіталі пораним книжки Островського, як радо зустрічали її, замполіта, бійці. Багато з них і досі листуються з нею. Для них вона часточка живого Островського. Таке щастя не кожному дано. Лише справжнім соратникам.

По глибокій зморшці, що пересікає щоку, поволі котиться велика сльоза, довго тремтить біля міцно стиснутих губів. На присмаглому чолі ластиться сосячний зайчик.

— Оглядаюся у ті літа, і здається, що серце мое світилося за багато кілометрів. І хочеться тихо заплакати від щастя...

Летять птахи в осінньому небі, вечірнє сонце пливе над лісом, як полум'яний вершник, що квапиться у завтрашній день.

Їй важко йти, хапливішим стає подих.

І я поспішаю сказати:

— Обіпріться на моє плече...

У весняному повітрі над молодим дніпрельста-
нівським садом раювали бджоли. Літали поміж яблуневим пагіллям, збивали пелюсткову
заметіль (брунотно-білу, чутливу навіть до
подиху перехожого), літали низько при землі,
бо над ними і над садом тремтіли дроти, на-
сочені високовольтним струмом, бо між загус-
лими вулканами білого цвіту стриміли вежі
металевих опор. Здається, і вони силкувались
зацвісти залізним цвітом і розбрикати своє
насіння у прадавній степ над Дніпром. Якби
вони й справді проросли, цьому б ніхто не
здивувався.

Біла хмара дніпровських чайок над водян-
ним виром з-під турбін — як побільшена мо-
дель яблуневої віхоли в саду. Так і не збаг-
неш: де оригінал, а де його повторення? Та
й чи треба це визначати, коли сонце сидить
на хортицькій скелі, як золотий казковий
птах, зануривши свій погляд у неквапливу
течію Славутича, коли Дике поле за Дніпром
уже гомонить неквапливою говіркою степови-
ків, проводить своїх птахів у небо, тягнеться
зеленим листом до людини, коли тут найгост-
ріше відчуваєш, що час не летить над твоєю
головою, як половецькі стріли, а струмує у
твоїх жилах...

Та як не повертай свій погляд до степу,
врешті таки зупиниш його на гігантській під-

кові дніпрогесівської греблі. На підкові, загубленій конем зухвалого вершника, який зважився на стрибок із минулого у майбутнє. Таки зважився наперекір застереженню, що ціякий птах не долетить до середини Дніпра...

Наступним поколінням все важче й важче буде повірити, що колись Дніпрогесу тут не було. Навіть себе часто ловиш на думці: напевне, все оце першине — і Дніпро, і бетонний моноліт греблі, і кам'яна хлібна Хортиці, і люди, що заселили цей придніпровський простір. Все це народилось в одну історичну мить, народилось без потуг природи, а як вільний вияв її духу у мить патхнення, у мить самоствердження себе самої. А потім уже були і єгипетські піраміди, і сади Семіраміди...

І треба вкрай напружити уяву, зосередити вдячну пам'ять синів до отчих подвигів, щоб уявити реальність за нашаруванням легенди.

Якби була можливість у двадцяті роки подивитись на нашу країну із космічної ракети вночі — вона б скидалась на нсобжитий людсьми закуток планети. А може, навіть з паморчливої високості таки можна було помітити відблиски непереможної віри у день завтрашній в очах невисокого чолостого чоловіка, який рішуче походжав по кремлівському кабінеті і при свічці розглядав карту електрифікації країни. Іронічна Європа начеб для історичного жарту послала у розвідку письменника-фантаста Уеллса: може, знайде щось цікаве, бо вигадки уже приїлися...

І він потім зарезюмує свої враження: «Ленін хоч і заперече, як правовірний марксист, всякі утопії, та врешті-решт сам вдався до електричної утопії».

Він від'їздитиме з Москви вкрай розчарованим, витиратиме білосніжною хусточкою змокрілі долоні, ще не знаючи, що та хусточка вже нагадує білий прапор у його руці. На даху фешенебельного вагона сидітимуть бородаті «мішечники», лузатимуть насіння, вертітимуть грубими пальцями самокрутки, і їхні стоптані постолі звисатимуть у вікно уеллсівського купе. За гойданням тих постолів бачитимуться його самотні

орачі на полях, бідні села, стовпища люду на тісних станціях і знову мертва глухомань, що холодить душу і приголомшує розум.

Потім він упізнає ці постолі, вони підуть потопом по його невірах, вони підуть по екранах світу в історичному кадрі, коли пританцьовуючи міситимуть бетон у підмурівок майбутньої дамби Дніпрельстану. І цей епохальний «гопак» швидше розкручуватиме нашу зелену планету.

Розколошкує приснулий простір перший вибух на Дурній скелі, аж сторожко підводять голови корови та коні в далеких степах. Мозолі дніпробудівців, натерті біля грабарок, кайл, лопат, бетономішалок та носилок, по міцності не поступаються бетону. Американський консультант Нью Купер, що приїхав зі приватним кухарем, часто прокидається по ночах, коли на лівому березі зазвучить багатоголосе: «Роз-прягайте, хлопці, коні...» Він уже не дивується тому, що американський рекорд тодішньої бетоноукладки (427 тисяч тонн) давно перевершено цими стожильними степовиками (дали 518 тисяч тонн), але де в них беруться сили ще й отак співати до півночі?

Він буде не лише першим американцем, нагородженим орденом Леніна, а й першим американцем, який щось-таки зрозумів у характері цього народу.

За п'ять років народиться перша легенда Дніпрогесу, за п'ять років Дніпро змінить свій характер більше, ніж за п'ять тисячоліть. Десятого жовтня 1932 року полетять над ним аероплани, оркестри гратимуть марш Шуберта, а начальник будівництва Олександр Васильович Вінтер уперше скине з голови полотняного кашкета, заплаче від перечуленості і щастя, і всі побачать, як він посивів за цих коротких п'ять років. І від Дніпрогесу стане у світі світліше.

Навіть залізна фашистська рука не могла загасити його світла. Вимітались динамітні склади рейху, щоб розпорозити дніпрогесівську греблю: хай спробує цей розтерзаний війною народ удруге зважитись на приборкання Дніпра! Двічі повторити таке неможливо! Вже уявляли фашисти кам'яний фейер-

верк над степом, вже бачилось їм виверження бетонного вулкана і загибель Запоріжжя — модернізована трагедія Помпеї. Вже запопадливі хронікери із своїх сховищ націлювали фотоапарати на приречену греблю, а берлінські газетярі залишали місце в макеті завтрашнього номера для ілюстрованого некролога Дніпрельстану.

Та добіг до священної слов'янської ріки задиханий, закіптюжений вибухами Витязь, зачерпнув простреленим шоломом снаги у Дніпра. Щедра народна рука одводила кулі від його серця, і Дніпро прийняв його у своє лоно, як рибу: пливи, я тобі допоможу, моя хвиля буде тобі легкою й доброю.

І пролунав кволий вибух, якого навіть не помітили із своїх нір фотографи. А газети, не дочекавшись знімка, дали на тому місці чергове фото фюрера. І Витязь, що врятував творіння народу, так і залишився безіменним, наче вихопився з легенди і повернувся у неї одвічним символом. Його скромне ім'я Іван чи Василь замінено найшляхетнішим і найвищим титулом — Син Народу.

Зрештою, ним міг бути і Дмитро Шевченко з-над тихої степової річечки Оріль. Ним міг стати і син Дмитра — Іван Шевченко, що обмив свою рану у Дніпрі і, як птах (за плечима лопотіла напнута вітром плащ-палатка), вилетів на задимлену греблю.

— Он там, де зупинились двоє перехожих, що тримаються за руки, мій батько був поранений.— Євген знімає з голови вогнисту монтажницьку каску, витирає долонею внутрішній обідок її, що всіявся рясним потом, і, примруживши прозеленкуваті очі, дивиться на греблю, по якій сновігають автомашини, неквапливо проходять пішоходи (гості міста або ж закохані, яким нікуди поспішати). За спиною Євгена спалахують вогні електрозварки, і від того його велетенська тінь лягає аж на похиле ложе водоводу. Високо над нами пливе цибатий крап, затиснувши у своїх зубах блок арматури. Під нами, на самому дніпровому днищі, монтують гурбінні другої черги Дніпрогесу-2. Червоніють каски, як макове поле в степу. Рухливе, наче його розгойдав сіверко.

...Дніпро вже знов почав дичавіти, його вода побігла через розтрощені лотоки, уламки турбін затягнулись павутинням, в машинному залі плодилися жаби та кажани. Степ орався худими коровами та поливався солонющою вдовиною сльозою. Коли дичавіє Дніпро — знов дичавіє степ і стає Диким полем. І хоч як були зайняті руки народу, вони прийшли на поміч Дніпрогесові.

Він зводився з руїн, випростувався спроквола, паче встиг забути свою професію, обернув першу турбіну, потім — другу, струм розбудив дроти, які стали сідалом для ластівок, розігрілись печі «Запоріжсталі», побіг перший трамвай по проспекту Леніна. Почався новий відрахунок дніпрельстанівської біографії.

— Отам упав мій батько Гребля була підірвана, солдати брали правий берег штурмом, лаштували плоти та човни, а він чомусь побіг по дамбі... І досі не може пояснити чому. Чи, може, хотів швидше добігти до свого села, де його чекали ми — двоє синів (мені було лише три роки, як він пішов на фронт) та наша мати? Адже там, на правому березі, починається рівний степ, його рідне Правобережжя, і вже можна буде докрикнути до рідного дому. А може, тому, що це був Дніпрогес — святий рубіж, до якого він ішов довго, падав од ран і підводився знову, розминався із смертями, втрачав товаришів, нашвидкуруч нагорнувши горбочок землі на їхніх могилах; і коли побачив його перед собою — вже нічого не міг вдіяти із своїм серцем: стрімголов кинувся у свинцевий смерч. Каже, коли непритомнів, у свідомості ще довго жило поняття: «Дніпрогес! Я лежу на його греблі!» Це важко зрозуміти навіть зараз, через тридцять два роки, хоч мені, його синові, і дуже хотілося збагнути свого батька в ту хвилину...— Євген повертає смагляву щоку до весняного сонечка, довго дивиться на зелену Хортицю, що курить білим цвітом і пливе кудись, як Ноїв ковчег, пасажиром якого є історія. Та ще, може, весна.

Євген теж виріс на Орелі, з якої хочеться напиться, навіть не відчуваючи спраги. Отак підійти, вклякнуту на коліна і

торкнутись устами її прозорої аж до дна течії. І, напившись довго не хочеш підводитись, бо солодко відчуваєш, як та вода струмує по твоїх жилах, оновлює душу і розум. А очі стежать як вивертається з боку на бік сита щука на золотавому дні як, вистромивши із нори свої ножиці, стриже молоденькі водорослі рак, як гасає молоде пічкуреня, бо вода лоскоче його плавники.

— Колись вона була ще чистіша. Кинеш, бувало, копійку на дно — кілька днів видно, можеш пірнути і витягти. Рибу рядом ловили.— Старий Іван Шевченко вмочує засмаглу руку в Оріль і витирає нею пошерхлі на вітрі губи.

— Тату, то ви тоді просто молодші були... Краще бачили. І риба була неграмотна, а тепер їй подавай золотий гачок, капронову нитку та наживку із Знаком якості.— Євген цідить крізь пальці тепліший пісок, ворухить зеленою травинкою. затиснутою в губах.— Як би там не було, тату, але ж самі знаєте, що я не визнаю ніяких курортів та морів — у мене є Оріль. Може, я їй уже й набрид, але вона мені — піколи. Це одна з моїх істин, яка не підлягає сумніву...

Жебоняць очерети за Орілью, пахне прілими весняними мочариськами, сновигає риба в прозорій воді, навіть там, у глибині, сонце сліпить їй очі. Усміхається Євген до своєї річки, як до посестри, яку не бачив бозна-скільки, хоч минулої неділі ходив її берегами. Квітують сади в Перещепиному, господарі орють городи та підбілюють дерева, погейкують на коней погоничі, глибоко заганяють у землю плуги орачі. Парує земля, причастившись учорашнім нічним дощиком, що йшов з півночі на південь та й розтрусив якусь одну свою хмару над Орілью.

— І цього року нікуди не поїду — лиш сюди, додому, на Оріль.

— Та підлаштовуйся під Володимира, щоб зібралися усім родом. Для нас із матір'ю тільки й радості, що побачити вас обох в рідній хаті з онуками. Будували-будували з мамою хороми, а вони тепер пустокою стоять. Володимир аж у Казахстані командує автоколоною, а цей хоч і близенько, але за два

вихідних хіба натішишся та наговоришся? Мама його до Орелі ревнує.— Іван Дмитрович збиває на потилицю кашкета, і сонечко висвітлює його запаугинене зморшками лице. В очах мерехтить м'яка прозелень орільських берегів. Тішиться теплом і весняним повітрям — аж до осені забуде про фронтіві рани: не щемітимуть в непогідь прострелені ноги та груди. Не загоїться лишє пам'ять.

...Скільки бойовиськ було у цих степах. Начулись вони і стогонів помираючих, і гелгогу ординців, і плачу бранок та бранців. Молотили цю землю кіпські копита, на ній уже немає й клаптя, де б не було чиеїсь могили: скіфської чи половецької, татаро-монгольської чи козацької, махновської чи червоноармійської. Але вона не стала кладовищем, а народжує нові покоління й нові легенди на ім'я «Дніпрогес», «Запоріж-сталь»...

Іван Шевченко відступав із своєї землі у сорок першому. Боліло серце, пожежі сушили сльози на його очах, вигорілий від бойовиська степ пашів, як черінь. Він відступав на південь через Дніпрогесівську греблю.

— Мені здавалося тоді, що вона голосить за нами і від того здригається її бетон і вода. А то мінери вже закладали вибухівку у машинний зал, щоб вивести Дніпрогес із ладу. Вони намагалися зруйнувати його настільки, щоб вороги не встигли відбудувати до нашого повернення. І мушу вам сказати, що він не дав фашистам ні іскри своєї енергії. Тому вони помстилися йому. Точніше — хотіли помститись. Думали, що ми будемо згадувати про нього лише по бетонних рештках, які стирчатимуть із води, як затоплене місто, як моторошний експонат нашої історії. Не вийшло. Вони не врахували, що в нашого народу є священні закони один з них: те, що зроблено руками батьків, належить синам. Ми не ділимо наших перемог, як і не ділили поразок. Ми віддаємо себе синам до крихти.— Старий Іван Шевченко стоїть на дніпрогесівській греблі, дивиться з неї вниз, на залюднений кратер Дніпрогесу-2, що притулився до велетенської скелі під лівим берегом. Серед цього людського юрмиська — його кровинка, його син Євген,

Його продовження, а то й безсмертя, бо вже є Шевченко-онук, у якого тільки висіявся чорний пушок під верхньою губою. Старий Іван Шевченко стоїть на тому місці, де був поранений, де бетонна опора греблі так і залишилась посічена кулями, які не влучили в нього.

Шелестять крилами білі чайки, їх уже не лякає цей гул у котловані, зблиски зварювальних вогнів, команди виконробів із гучномовця, шум води у турбінах, погойдування пароплавів у шлюзах. Все це ввійшло в їхні пташині інстинкти, а молоді чаєнята в обідню перерву навіть сідають на нерухомі стріли підіймальних кранів на будові.

— Ми, степовики, знали ціну Дніпрогесу, наші батьки віддали йому свою молодість, саме він зробив реальністю Тарасові рядки: «Оживуть степи, озера». І коли він погас, ми були знову відкинуті на століття назад. Це розумів кожен з нас. Тому ми так рвалися до Дніпра, до Запоріжжя. Коли я впав на оцей бетон, повірте, втрачаючи свідомість, усміхався: адже він знову наш, Хортиця і Дніпрогес — наші, отже, за нами вся наша історія від давнини до сучасності. Якби не підхопили друзі, так і помер би з цією думкою. Коли б мені перед смертю дали можливість загадати якесь єдине бажання, то я б вибрав: хай знає син і його ровесники про мою думку в смертну годину Євген почув її з моїх живих уст. І я ось стою на цьому місці сивий і радісний. Ніби нічого особливого й не зробив у житті: орав землю, як і всі, сів, порався на колгоспних гектарах, любив свою Ольгу та Оріль, воював, по війні працював на елеваторі аж до пенсії, зараз пильную свій город та садок, виглядаю синів на гостину. Але ж як подумати інакше: я відвоював у фашистів наш степ і Дніпрогес, я виростив синів, одного подарував Казахстанові, а другий працює на нашому Дніпрогесі. Та ще маю славних онуків. Хіба цього мало на одне людське життя?

Його великі руки лежать на бильцях греблі, гріються на весняному сонечку, біля його покресленого зморшками чола літають дніпровські чайки, тече вниз вільний Славутич, з обох боків обіймаючи Хортицю, як дві селянські руки обій-

мають святковий коровай. Майорять строкаті сорочки монтажників у кратері Дніпрогесу-2. Із гучномовця над будовою вихлюпується задушевна мелодія (радіст, либонь, довідався про приїзд Євгенового батька і вже вкотре за сьогоднішній день чується над Дніпром: «Батьку, я пройду твої задумані дороги...»). І старий Іван Шерченко поволі скидає з голови свого кашкета.

Очевидно, через кілька десятиліть сивоголовий Євген отак, як і батько, шукатиме короткої, виразної формули своєї біографії, яка окреслить найсуттєвіше. Не прожиті дні й ночі часової відстані від зрілості до пенсійного порога, а лише ті віхи, які причетні до великої історії народу. Що він скоротить у цій формулі, щоб вона була найвиразнішою? Його дитинство нічим не відрізнялося від дитинства його ровесників. «Я живу, отже я мав дитинство». Це Євгенові слова, промовлені звично й буденно. То, либонь, почне із зрілості. Певної і потужної, коли його діяння було причетне до справ великих і небуденних, занесених у каталог життя його покоління. Він зможе взяти карту нашої країни до 1966 року, олівцем провести по ній відстань від Іртиша до Караганди, а потім покаже цю саму лінію на пізніших картах, де вона вже видрукувана із написом «Канал Іртиш-Караганда». Так, це він привів воду з Іртиша в шахтарське місто Казахстану. (І вживалась йому весь час Оріль: наче для неї прокладає нове русло в необжитому степу). Очевидно, і цього було б досить, щоб він сказав: «Я збудував за своє життя великий канал, од якого зазеленів казахстанський степ, і ціле місто має прісну воду». Але ж потім ще була Кончегайська ГЕС у тому ж таки Казахстані. Трипільська ГРЕС над Дніпром. Було й Краснодарське водосховище, яке краснодарці називають не інакше, як море. Цих його житейських віх не зметуть із землі ніякі історичні урагани, як не змели вони Дніпрогесу.

І, нарешті, він тут, серед творців третьої легенди на Дніпрі.

— Бачите, яку дугу описав, щоб повернутись на батькове коло.— Обіймає великими руками татові плечі Євген, і його

засмагле на весняному вітрі обличчя із тугими щоками, що пашать здоров'ям, причащається усмішкою.— Робота звична, монтажницькі тонкощі я знаю назубок, але ж це — Дніпрогес, одне з перших слів у нашій новій історії. Перед війною мені було три роки. Серед небагатьох слів, які я опанував тоді, було і не зрозуміле ще слово «Дніпрогес». А коли ви повернулися з фронту, тату, воно вже стало мені звичним. І тепер, як приїжджаю у Перещепине, мене розпитують старі діди, колишні дніпрельстанівці: як гам Дніпрогес? з якого боку доточуєте греблю? я там написав своє ім'я на бетонному бикові, може, бачив? І маюю їм на піску греблю, а з лівого боку доточую «своє крило» — Дніпрогес-2. А тоді починаються спогади: як рвалися шлеї на конях, як преміювали дніпробудівців кирзовими чобітьми та рукавицями, як Довженко знімав «Івана», як читав гуморески Остап Вишня і захлинався сміхом будівельний котел. А закінчується розмова завжди суперечкою: в сорочці якого кольору був Анрі Барбюс, у смушевій шапці чи в кашкеті піднімався на трибуну Калінін? Багато перещепинських парубків попривозили собі дружин із Дніпрогесу. Якби хтось і хотів за буднями забути про нього — дружини не дасть.

На рівних Євгенових зубах грають блискітки сонця. Шумлять потужні водоспади у рукавах греблі, ревуть бульдозери на будівництві нового шлюзу, сновигають по виткій дорозі із котлована присадкуваті самоскиди. На металевих терасах машинного залу чаклюють монтажники. Євгенова бригада встановлює підкранову балку, на якій потім посадять 250-тонний кран, що опустить на дно гігантську турбіну, яку обертатиме та вода, що зараз вільно стікає через лотоки греблі.

Шлюзуються кілька пароплавів, пасажири висипали на палубу, пожадливо розглядають будову, чаїні ігрища, чоласті скелі Хортиці, квітучі сади на правому березі. Пароплав піднімається на висоту шестиповерхового будинку, перед очима швидко розростається краєвид: гладінь Ленінського озера, яке вдалині еднається з блакитним небом і степом.

Для всіх хлопців із Євгенової бригади спорудження другої

черги Дніпрогесу — велике продовження чогось уже давно знаного ними, сприйнятого ще в дитинстві й — навіки.

Сергій Носик: «Тут я народився. Мама клала мене у дитячий візок і прогулювалась із батьком по пішохідній смужці греблі. Напевне, і тоді було сьє таке блакитне небо над моїми розплющеними очима. Шкода, що не запам'ятав. А дитинство і Дніпрогес — поняття для мене майже готожні. Батько був виконробом на відбудові станції. Я закінчив технікум і попросився рядовим монтажником на будівництво другої черги. Моє рішення було для батька чи не найбільшою радістю в його житті...»

Григорій Попков: «Он мій дім, на Хортиці, в саду. Розпустились дерева, то вже не так видно, а взимку бачу, коли мама на поріг виходить і дивиться у мій бік з-під долоні. «То вона дивиться, чи ти не ведеш наречену до хати...» — натякає Сашко Куліш, стрункий чорнобровий гуцул, який уперше побачив Дніпрогес, коли приїхав за путівкою на будову.

Ніби від ваших балачок я хутчій женюсь... Сам знаю. Дайте ще хоч трішки показуваги. Я ж таки з Хортиці. Що це за комсомольсько-молодіжна брґада, коли в ній не буде жодного нежонатого? Тримали б мене як показового холостяка, так ні, підганяють... Мама, видно, батькові обід варить, бачите, як дим стовпчиком стоїть над нашим димарем?»

Володимир Гой: «Мій дім трохи далі, аж там, у запорізьких степах. Коли я народився — побачив над собою... лампочку, яку живив Дніпрогес. А потім уже очі матері й сонце. Коли будували Дніпрогес, наше село дало шістдесят возів з кіньми у Запоріжжя. Та близько двох сотень хлопців і дівчат. А зараз я п'ятисотий з гаком...»

Олексій Олійників: «Запоріжжя народилось із Дніпрогесу. А я народився в Запоріжжі. Цим сказано все».

Володимир Шульга: «Я вам краще процитую відгук відвідувача Дніпрогесу. Підпис там невиразний, якась студентка написала так: «Дніпрогес — це як Пушкін в літературі. Дніпрогес — це як Чайковський у музиці... І які б гіганти енергетики не споруджувались на Волзі, Ангарі, Єнісеї, їм не за-

ступити величі патріарха радянської енергетики — Дніпрогесу імені Володимира Ілліча Леніна».

Стоїть над Дніпром сивий Іван Шевченко, весняний вітер куйовдить сріблясту чуприну. Тече вічна вода перед його очима.

Звідси, із глибини котлована, де припнув себе цупким паском до риштування його син Євген, старий схожий на невеличку молоду вишеньку, що вперше зацвіла. Сивим цвітом своєї мудрості. І навіть шалений вітер часу неспроможен захурделити ним і понести у безвість.

Хлопці швидше женуть угору риштування над дніпровим вирою, щоб порівнятися із старим Шевченком, щоб зазирнути в його очі.

Ми — діти у порівнянні з деревами. Ми ніколи не наздоженемо їх у часі, бо вони зустріли нас, бо ми прийшли у цей світ, коли в ньому чекали на нас дерева.

Тече Дністер між мовчазних берегів, не хочеться думати про його витоки і гирло, бо ця напружена, зосереджена в собі самій течія мені, як і подаленілим за хурделицею часу предкам, є уособленням найпростішої моделі вічності. Він тече. І то означає, що молоді пульсують його гірські джерела, квапляться у його лоно маленькі буковинські, подільські та молдавські річечки, бо їм також прагнуть великості; порозкошувавши на волі між вербами та луками, вони приймають підданство Дністра.

Він тече, і сонце над ним перекочується зі сходу на захід, як маятник велетенського годинника, відраховуючи дні нашого життя.

Знову зацвіли й одцвіли дерева над Дністром, поблякли пелюстки цвіту ще лежать у глибоких лунках біля кореневищ яблунь, а над ними, на виткому пагіллі вже затисла маленькі цупкі кулачки зелена зав'язь. Від того навіть молоді дерева одразу посоліднішали і дослухаються до соків у своєму стовбурі, як молоді матері до биття свого серця.

Вона іде садом, пригинається під зеленими стріхами яблунь, пасмо золотаво-білого

волосся упало на чоло, і його перебирає лагідний молдавський вітер, що вбрід перейшов Дністер. Струнка, статуриста, а проте хода м'яка, стишена, либонь, вона почуває солодку радість: іти оцим молодим садом, весняною землею, що тягнеться до сонця цвітом і плодом.

«Водії, які працюють на директорській машині, міняються по кілька разів на рік. Не тому, що в них дуже вередлива директриса (могло зрештою бути й таке), а тому, що їхнє перебування на цій посаді — щось на зразок узаконеного курорту: люблю ходити пішки по наших садових володіннях, а коли не встигаю — сідаю за кермо сама. Отож побув кілька місяців: викосив траву біля контори та винзаводу, підремонтував свою хату, набрався сили — сідай за кермо грузовика, дай іншому порозкошувати.

Це моя звичка з дитинства. Взагалі я думаю, що багато наших зрілих рис саме звідти, витoki характеру починаються на перших стежках, тільки одні з них замулюються, а другі потужно розливаються у руслі нашого життя.

З Чуднова на Поліссі до школи було кілометрів з п'ять. Щодня відмірювала ногами цю відстань із однолітками-хлопцями. Правда, часом приходили на другий чи третій урок, бо треба було перевірити пташині гнізда в лісі, дізнатися, чи підросли кошенята і цуценята у дворищах, повз які проходили. Причому отамалом ватаги була я. Так тривало аж до тих пір, поки батька не викликали до школи, і я самоусунулась не лише від керівних, а й від рядових обов'язків у нашій природознавчій компанії. Встигала приходити навіть за кілька хвилин до початку занять. Тому й зараз десять кілометрів пішки в день — радість і ногам і серцю».

Галина Степанівна іде між рядами яблунь, на пухкій ріллі чітко відбиваються її сліди, лементує птаство у зеленому листі, вигрівається на сонечку на протилежному крутому березі Дністра молдавське село Косоуци, і цинкові дахи його запускають сонячні зайчики на Україну. Позаду нас, за пологим пагорбом, принишк у своїх садах старий Ямпіль, теж притулився шокою до Дністра. Снує виперек річки тупоно-

сий, обвішаний старими автомобільними шинами пором — ті вичовгані шини нагадують здаля в'язку бубликів на грудях чоловіка, що прошкує з базару. Ластівки крешуть тонкими крилами, мало не торкаючись поверхні ріки; їхні гнізда на українській землі, але зранку вони летять на молдавський берег, бо він крутіший і сонце обігриває його швидше.

— Голова колгоспу з Косоуц, — українець, але говорить помолдавському так, що й лінгвіст не підкопається, — Опанас Тимофійович Москаленко при кожній нашій зустрічі жартує: «Ваші ластівки, Галино Степанівно, у наші сади по харч літають, можна сказати — у мене на балансі числяться». А я йому: вони у нашому радгоспі на безприв'язному утриманні, то взяли шефство над вашими садами. А як ви їх відрізняєте від своїх? «Акцент український чути, Степанівно, акцент. А я відразу вловлюю...»

У її великих голубих очах тріпоче і переливається полуденне придністровське небо. Перша весняна осмага вже торкнулася її обличчя та рук, лише під очима тендітні, як павутинка, незасмагли зморщечки: може, це від того, що очі в неї такі великі — світ можуть ввібрати у себе, а вона зумисне примружує їх, щоб бачити тільки найголовніше.

Сад під сонцем елегантний і стишений, тужавіють і наливаються соками його юпі яблучка, що будуть іще купані дощами, голублені сонцем, поліровані вітрами із Сороцького степу — того маленького майданчика Молдавії, до якого повертається і повертається своєю уявою Йон Друце.

«Призначення у Ямпіль директором радгоспу я прийняла як витівку долі під її кепський настрій. Тільки-но прижилась у Шипинках Барського району, де була головним агрономом у радгоспі з плодоовочевим ухилом, тільки-но почала відчувати смак стосунків із людьми — а тут перевід у Ямпіль, де щойно організувалося нове господарство. Зібрали ми з мамою наші пожитки, найголовніший вантаж — мій страх перед невідомістю; приїхали. Весна була в шістдесят другому пізня, суха. Господарство нагадувало спрацьований механізм. Старий сад дичавіє і вимирає, дерева в ньому, як старі, вже німичні

пенсіонери Мама місяця собі не знаходить: нащо ми сюди приїхали? Це тебе, двадцятисемирічну дівчину, на сміх при-
слали...

Нічого спершу не ладилося. За три місяці мого господарювання втратили триста поросят і триста теляток... А найприкріше було відчувати на собі людські погляди: ну-ну, дівко, скільки днів ще протягнеш, либонь, заява вже написана, по-сиш у кишені, залишилось тільки дату внизу поставити... Їх можна було зрозуміти: статечний чоловік не впорався, то чо-го це пнеться дівчисько, якому б на танці ходити вечорами до клубу, а не просиджувати до півночі в прокуреному кабінеті з активом. А тут ще, як буває в таких випадках, знайшлись охочі до різних пліток та побрехеньок (молода ж була!).

І чим би, ви думали, я повернула собі перші крихти душевної рівноваги? Своїм першим молодим садом. Мабуть, це не випадково. Адже в народній творчості сад увібрав у себе всю естетичну довершеність природи, він символізує оті одвічні два крила нашого буття: красиве й корисне. Пригадуєте, «По садочку ходжу, кониченька всджу...» Або: «Не всі ж тії та й сади цвітуть, що весною розвиваються...» чи «Ой за садом, садом — пшениченька рядом...». Це від предків прийшло до нас свіжим і незачерствілим.

Я тоді днювала й ночувала в молодому саду, обдивлялася кожне деревце, промацувала бруньки: чи прижилось, чи вхопилося коренем за нашу землю? Оце він і є, мій перший сад. Він усе знає про мене. Тут я почуваю себе щасливою.

З-за дерев виходить високий, смаглявий чоловік, збиває на потилицю кашкет, усміхається:

— Думав, Галино Степанівно, іти за вами до контори, але ж згадав: ви не були сьогодні в саду, значить, ось-ось з'явитесь. Ну, як вам моя вища садово-городня математика? — Микола Сергійович Неділько, головний агроном радгоспу, яко-го вона майже силоміць спровадила колись здобути вищу освіту і який уже кілька років є її незамінним помічником, високо закидає голову й обдивляється рясні дерева.

— Я б хотіла, Миколо Сергійовичу, почути від вас кілька вправ із початкової математики: скільки гектарів трави сьогодні скосимо?

— Скажу тільки тоді, коли сонце сховається за молдавський берег. Бачите, як трактористи ганяють жатки, наче на змаганнях. Отож плануйте транспорт на сінаж. Сонце ж яке браве, до завтра трава просохне.— Микола Сергійович, перестрибуючи через покоси, поспішає до трактористів, а ми йдемо через сіножаті до Дністра.

На похилому березі висіявся чебрець, його солодко-терпкий запах змішався із пахощами деревію, висока ковила розпустила на вітрі сиве волосся. Сновигають у цих ще не столочених хащах ящірки та працьовиті комахи. Вздовж берега тягнеться зарослий рівчак. Галина Степанівна довго дивиться у цю зарубцьовану зелю і часом борозну.

— Ми стоїмо з вами на місці, де колись проходив кордон. У сорок першому тут наші тримали оборону. Ямпільські жінки перев'язували поранених. Через кілька років ці окопи зовсім зарівнюються, заростуть травою і квітами. Закохані, які приходитимуть увечері на цей берег, і гадки не матимуть, що колись тут пролягав кордон.— Галина Степанівна розтирає на долоні стеблинку чебрецю, і він одчайдушно пахне, аж здригаються від того солодкого дурману ніздрі.

Стрекочуть жатки на сінокоші, снує пором від берега до берега, обтяжений кількома вантажними машинами, мотоциклами та пішм людом, що від'ярмаркував у Ямполі. Пораються молдаванки у строкатих хустках на винограднику, біля поромної пристані чекають люди, щоб переправитись через Дністер та дізнатися у поромщика кілька свіжих повин із навколишніх сіл.

«Я буду вічною боржницею перед своїм батьком. І вічно тривожитиме мене пам'ять про нього. Обидва наші дипломи лежать у мене в сейфі поруч. Точніше, батьків зверху, а мій знизу. Вони видані одним житомирським інститутом, у них зазначено один фах — агронома-плодоовочівника. Мушу щодня підтверджувати вартість тих двох дипломів.

...Коли почалася війна, мого батька, Степана Сірого, досвідченого комуніста, відомого на Київщині агронома МТС, залишили в підпіллі через невиліковну хворобу серця. Невдовзі його виказав сільський староста, фашистський прихвостень. Тата катували в гестапо, а потім відвезли в Київ, кинули до Сирецького табору смерті. Заарештували й маму, але потім випустили. Нас із сестрою доглядали люди. Доглядали й тоді, коли мама, зв'язавши вузлик з харчами, пішла до Києва шукати нашого батька. Побачила вона його через колючий дріт. Встиг тільки крикнути: «Людоцько, бережи дітей і себе!» — як на нього кинулось дві вівчарки.

В моїй пам'яті він так і залишився: сидить за столом, їсть борщ, а на порозі стоять два поліцаї. Ложка зависла у повітрі, з неї тоненькою цівочкою стікає пісна юшка. І батькові голубі очі прощаються з нами...

Навіть коли після війни повернувся голова сусіднього колгоспу, що дивом врятувався з того табору, і сказав, що тата закатовано, ми все одно його чекали. І чекаємо досі. Мені весь час здається, що якогось вечора чи ранку він переступить поріг хати, сяде за стіл і запитає: «Розкажи, дочко, що ти встигла зробити, поки мене не було?» Може, тому я так і кваплюся жити...»

До Дністра строкатою вервечкою тягнеться дівтора із радгоспного дитячого садка. Ідуть стежечкою через сад, виховательки ведуть за руки найменших, добродушно погукують на початкуючих гаволовів, які задивились на сінокіс (напевне, батько на тому тракторі) і відстали від гурту. Різноголоса колона порівнюється з нами, і ми довго вслухаємось у пискляві голоси, що розтягують кожен на свій лад:

— Доб-лий день, Гали-но-о-о Сте-е-е-па-нів-но-о!

— Недавно збудували дитячий садок, наче й великий і сучасний, а вже тісно. Комбінат плануємо. А як же інакше? Колись ми думали про поповнення радгоспу робітниками десь напередодні випуску з десятого (а раніше — із сьомого) класу, а тепер — від самого дня народження претендента на місце під сонцем. Тому й будуємо для робітників багатоквартирні

будинки, заклали новий, сучасний Палац культури, заливаємо стару бруківку асфальтом, плануємо незабаром відкрити радгоспний будинок побуту. І скажу вам, що це не просто ініціатива,— це необхідність. Сама переконалась на досвіді. І йдуть люди до нас з інших сіл, навіть із сусідніх областей. Хоч на крок відстань од сучасних вимог (побутових і духовних), господарство одразу ж покотиться вниз. Це риса сучасного села.

Галина Степанівна перестриває шофера, що везе у дитячий садок перші цьогорічні черешні, обдивляється плетені кошики, наповнені червоно-лицькими тугими ягодами.

— Перші черешні цього року. Може, і в області перші, ми ж — південь, а до того ж сорт у нас унікально ранній. Ось зараз поїдемо, покажу вам наші «сади Семіраміди».

Ми стоїмо на сопячному пригірку, пахне свіжим сіном і степовим вітром, гудуть бджоли, на похилому горбі красується молодий черешневий сад. Справді, як оті дивовижні висячі сади, віднесені до небагатьох чудес світу. Із низини виткими сходинками піднімаються на вершину ряди черешень, густим мереживом обплітають круту гору. Здається, по цих садових сходах можна піднятися аж у небо і торкнутись рукою хмар.

А був тут дикий горб, який уже в травні світив своєю вигорілою лисиною. Нищівне сонце випікало на ньому навіть терплячу ковпину та мишій, і гора мертвотно стрміла над Ямполем аж до осені. Сиділи тут степові орли та грілися старі гадюки.

«Навіть дивитись на цей шматок землі було гірко, і він значився у нас під сакраментальною назвою «неугіддя». Прагнення повернути життя йому було, очевидно, зухвальством з мого боку. Приїздили проєктанти, скрушно похитували головами і відмовлялися від нашого гостинного обіду, щоб «не зв'язуватись». Але проєкт уже в моїй уяві, його треба було лише покласти на мову архітектора-ландшафтолога. І нарешті такі люди знайшлись. Ризик був великий, могли полетіти шкереберть всі наші радгоспні прибутки в разі провалу.

Тераси народжувались поволі. Спершу ніхто в них і не вірив, коли бульдозери почали розорювати горб,— гроші начеб летять на вітер, а результатів не видно. Пішов навіть жарт поміж людьми: тепер наш дикий горб буде єгипетською пірамідою — хоч у рай піднімайся, тільки дуже дорого коштує радгоспу фантазія нашої директриси. Балачки припинились аж тоді, коли весною вперше зацвіли «рум'яне личко», «майка», «наполеон рожевий».

Ходили дивитись на висячий сад ямпільчани, приїздили навіть з навколишніх сіл та районів. Ви ж самі бачите, що до кожного дерева можна під'їхати — обробляється сад механізмами. Отже, поезія поезією, а сад має велику промислову перспективу. Ось вам доказ: в середині травня ми вже даємо на ринок (вінницький і київський) перші черешні. Лічи, господарю, гроші...»

Це зараз. А горб ще довго невдячно мстив, що потурбували його віковичний спокій. Тільки-но сад почав плодоносити, як сталося лихо. Не догледіли, залишили суху траву між деревами на осінь, хлопчачи розвели вогонь, він перекинувся на травостій — і запалали дерева. Вмить полум'я охопило гору, горіли черешні й простягали до неба свої попечені руки, стогнало коріння під гарячою землею. Це ж не поле, що обореш пожежу трактором, і не хата, яку погасиш струменем води. Безпомічно стояли люди, хтось стримував Галину Степанівну, щоб у розпачі не кинулась у це вогненне пекло.

Вигоріла трава, і пожежа захлинулась. Чорне згарнище покрило горб, від подуву вітру ще довго тліли черешневі крони. Сад нагадував згарнище, здавалось лише якесь чаклунство зможе повернути його до життя.

І ось він живе знову, дужий і щедрий черешневий сад на горі, який, очевидно, називатимуть не інакше як садом Галини Сірої. Хіба цього мало для одного людського життя? Для пам'яті садівника на ім'я Степан Сірий, який не встиг посадити свого саду, але вмер із думкою про нього.

«Найбільше люблю черешню. Любов не вимагає пояснень. Її треба лише відчувати і тішитись нею. Однак у мене ця

любов давня, встояна, її можна й аналізувати. Черешня уособлює в собі всі кращі риси культурного дерева: де її не посади, вона акуратно вирівняє свою крону і потягнеться до сонечка. Не втручайся, не підризуй — вона все зробить сама. Яблунька все-таки панна порівняно з невибагливим характером черешні. Бачите, як раює навіть на цьому горбі — на розпеченій сковороді, можна сказати. Та й плодів чекати недовго доводиться. Решта моєї любові до черешні — то вже чиста поезія.

Я ще раз дивуюсь її феноменальному вмінню природно, без видимих психологічних зусиль перелаштовуватись із хисткого поетичного настрою на реєстр мислення раціоналістичного господаря. І навпаки. Очевидно, її душа однаково звикла перебувати в цих двох станах, як у двох найуживаніших формах існування.

Знову пригадався вчорашній вечір, коли Галина Степанівна та інженер з будівництва Василь Богач, молодий красень подоляк, повезли мене в урочище Одаї «слухати соловейка». З-під каменя пульсує джерело давньої кринички. «Старі люди кажуть, що вода ця відновлює душу людську й омолоджує кров». Голос у Василя прийнятний і співучий. Нещодавно він повернувся із Польщі, возив полякам українські пісні у своєму виконанні.

Поснули бджолли у вуликах, пришик у яругах втомлений за день вітер. Усі звуки світу перебрали у свої голоси соловейки.

— Все одно це вже не те, — сідає на траву біля кринички Галина Степанівна, дивиться у вечорове небо над головою. — Це ще холостяки співають, а заручені налітали на харчем так, що їм уже не до співу. Ми звикли: якщо соловейко, то мусить неодмінно співати. Рідко хто подумає про те, що йому теж треба чимсь харчуватись, щоб співати. Так і душа людська — вона не може сидіти на хронічній поетичній дієті. То прісно також. Але найстрашніша друга крайність.

— Я оце їздив до свого тестя. Погомоніли, полягали спати. Вікно відчинене у садок. Соловейко аж захлипається на груші. Такі коліна виводить — очманіти можна. Соловейко поспіває

і замовкне, знову поспіває і втихне. Аж тоді я почув чийсь кроки під вікном. Виявляється, геть проганяє солов'я, щоб не заважав спати зятеві. «Так то ж гарно, тату, про таке можна лише мріяти, а ви проганяєте». Він довго мовчав, курив, покашлював, мабуть, щось думав. Потім відчинив вікно і своєї кімнати. Ще довго було чути його покашлювання у хаті, але чинив те стиха, щоб не злякати пташку на груші...— Василь усміхається, п'є воду з кринички і вслухається в їхні останні весняних соловейків.

— То що, Василю, закладатимеш тут будинок відпочинку для радгоспу? Японці ж виходять колективно дивитись, як цвіте сакура, а у нас буде колективне слухання соловейків...

— Дайте, Галино Степанівно, закінчити Будинок культури та тваринницький комплекс. Я й так запарився.

— Нічого, нічого, ти належиш до тих соловейків, які співають і після важкого трудового дня.

— Та й ви такі. Після господарських клопотів не лише співаєте, а й вірші пишете.

Галина Степанівна різко зводиться на ноги, п'є воду з кринички і сідає за кермо машини. І начеб для того, щоб швидше відгородити, заступити отой свій інтимний поетичний світ, про який згадав Василь, починає розповідати:

— Сьогодні зустрічаю нашого діда-кар'єриста (так ми називаємо завідуючого кам'яним кар'єром радгоспу), доповідає мені: Гали... Степа... ваше завдання виконав, шлагбаум викинув із кар'єру. Я до нього: яке завдання, який шлагбаум? Нічого не знаю. Дід: та приказав же бригадир від вашого імені. Недовго думаючи, кажу: ввечері приходьте в контору і перекажіть це саме бригадиrowі, як побачите. Звела їх. Бідний бригадир, червоніючи й бліднучи, пояснив: дід би не викинув ту поперечину, якби я не послався на вас. От, кажу, до чого ви докерувались — підлеглі не слухають. Тоді мені треба теж посилатись на секретаря райкому або й обкому. Дід, звісно, регоче. Бачу, горить бригадир на очах. Мусила виручати його авторитет: підтвердила, що таки давала вказівку, тільки... на інший шлагбаум, у саду. То він уже вертівся біля

мене цілий вечір із своїми подяками. Либонь, зрозумів і запам'ятав надовго. Разом з дідом закопали стовпа назад. І помирлись...

— Правильно вчинили, Галино Степанівно, бо завтра б дід уже нікого не слухав, щоразу бігав би до вас радитись. Я його норів знаю.— Василь поправляє чорного чуба і гучно внюхується в пучок деревію, що перепахчує навіть запах бензину у кабіні газика.

Машина їде поволі, промінь фар промацує далеко вперед польову дорогу.

— Позавчора пізно ввечері, а може, то й ніч була, їхала полем і побачила на молдавському березі три вогні. І людські постаті довкола, як чаклуни.— Машина ще більше уповільнює хід. Галина Степанівна зітхає, розпротує плечі й відкидається на спинку сидіння.— Приїхала додому і написала:

Три вогні за рікою горять,
Щось в собі вони дивне таять.
Хто їх там запалив на горі,
В ніч весняну о пізній порі?

Чи зійшлися спочить косарі
Й гострять коси об щокі зорі,
Чи кохання зайшло за село
І вогнем на горі зацвіло?

Я долину туди навпрошки,
Я забуду дороги й стежки.
Попливу серед хвиль, серед нив
І знайду, хто вогонь запалив.

Підійду до вогню в тишині,
Не здивуються люди мені
І до гурту, як рідну, приймуть,
Біля вогнища місце дадуть.

Три вогні вдалині все горять,
Біля них добрі люди сидять,
Три вогні на горі, між дібров,
Наче — Віра, Надія, Любов.

Дужче загуркотів мотор, і машинна шпарко вискочила на гору.

— То я просто так, настроїй записала свій, щоб не зник на рапок за директорськими клопотами, бо вдосвіта треба об'їхати ферми, сади, виноградні плантації. Одразу ж у душу проточаться настрої інших людей (а зустріну я їх не менше сотні), наваляться денні справи — і спробуй тоді поновити в душі оту пережиту мить.

...Ми стоїмо біля контори, дах якої видніється серед густого саду, цибаті кручені паничі в'ються аж до вікон, зазирають у шибки, із високих металевих ваз закинув у траву зелену вудку хміль, «собачки» нашорошили рожеві вушка — все як під хатою у гарної господині. Галина Степанівна говорить про справи із кількома жінками-доярками та з головним виноробом радгоспу, молодію молдаваночкою Валею Вейсою.

«А десь через рік-два у магазинх зможете придбати наше ямпільське вино з маркою радгоспу імені Суворова — «Дідусева казка» та «Лісова пісня». Спробуємо передати смак нашого степу, рецепт уже є: використаємо настій придністровських трав. Але це поки що таємниця. Був у нас такий старий винороб Григорій Федорович Бугов, то на його честь ми й назвали сорт вина «Дідусева казка». А «Лісова пісня» — випахід Валі Вейси. Наступного року пустимо і кальвадосний цех. Сади ж починають уже плодоносити на повну силу. Треба давати раду врожаєві. Залізниця у нас немає, то мусимо справжнє вино здавати за півціни, як сирівець. Свідомо викидаємо тисячі на вітер. Де ж це бачено таке марнотратство. Шукаємо виходу. Тут — не до поезії. Господарська проза. Та навіть за таких умов торік мали триста тисяч чистого прибутку. «Треба думати, місіс Грей», — кажу я собі у таких випадках. А щоб не дивувались тому титулу, поясню із делегацією садоводів побувала нещодавно у Великобританії. Привезла не лише поетичні враження, а й кілька списаних блокнотів. Для англійських фермерів-садівників я переклала своє прізвище, і вони називали мене місіс Грей. В нашій делегації звикли до цього й досі в листах звертаються до мене так. Є що і в їхньому садівництві запозичити. Наприклад, англійці давно перейшли на спурові сади, вони недовговічні,

але надзвичайно практичні у масштабах великого господарства. Вже маємо свій такий сад. Навіть заради цього одного можна було їхати за кордон. Правда, всі фермери дивувались, що я, жінка, керую таким великим господарством уже тринадцять років. Але то вони просто звикли, що їхня королева Анна практично не керує ними».

Вона відійшла із молодого дояркою аж у садок, очевидно, розмова чисто жіноча.

«Те, що я жінка, має і свої переваги. Я, наприклад, знаю сімейні таємниці своїх підлеглих і інколи делікатно, дуже обережно використовую їх. Є ще одна хитра перевага: коли приїдять різні чоловічі комісії, сама по собі відпадає потреба в «гарячих прийомах». На жінку ж ніхто не образиться...»

Є у Ямполі сад, який не садила Галина Сіра. Його можна назвати садом імені Людей. Кожне дерево тут посаджене руками щасливих батьків: дерева Оксани, Наталки, Соломії... Дерева Богдана, Святослава, Остапа... Дерева пам'яті. Де б не жили ці Оксани та Богдани, із найдавніших доріг вони таки повертатимуться сюди, щоб спочити біля свого дерева. У цьому саду посадив дерево на честь себе і названий син Галини Степанівни Степан.

Чи рано-порану,
Чи в пізню годину —
Стрічаю
Людину.
Єдну на світі,
Бо кожна — єдина...

— Торік у радгоспі був високий урожай, торік і я віршів написала найбільше, здала у видавництво збірку «Вітання весні». Отже, поезія не шкодить моєму господарюванню.— Очевидно, це так хвилює її, бо вона при кожній нагоді начеб вибачається: не подумайте, що вірші заважають моєму основному покликанню.— Відколи існує людина і скільки вона існуватиме на нашій зеленій планеті, її вічно супроводжуватиме бажання висповідатись перед іншими, увіковічити мить свого настрою. Тому й пишу.

Галина Степанівна дивиться з-під/руки на гаряче колесо сонця, що котиться над Дністром. На її волосся сіла молоденька бджола, поворушила крильцями і стихла. Видно, таки зовсім молоде — подумало, що це квітучий соняшник...

І того вірша хай ніхто не прочитає,
Він згубиться між цифр, господарських, сухих,
Але хвилинка творення — єдина.
В ній молодіє і цвіте людина.

А може, та бджола і не помилилась...

Ц

ьому першому снігові, що приблудив до Запоріжжя аж у лютому, зраділи. Дехто вже й махнув було рукою: зима цього року пішла десь поза «дядькові городи», її зустрівач аж на Чукотці запорізький журналіст Владислав Перепадя, який щойно повернувся звідти, а хтось із сталеварів у січні знайшов на Хортиці гриби та проліски — отож викреслюй зиму із календаря, не помилишся...

Людське око встигло зголодніти за контрастами, за різкими кольорами, бо однамітна сірість (чи то надто ранньої весни, чи надто пізньої осені) встигла притупити і збуденити погляд.

І нарешті сніг. Прийшов у Запоріжжя вночі, аби заскочити місто зненацька, поки одна частина його люду в цехах, а друга відсипається, заощаджуючи енергію на наступний день. Таки прийшов уночі, щоб збуджені і втішені запоріжці не заходились ліпити з нього сніжки і роздаровувати їх один одному, як найдивовижніший сувенір. Тоді спробуй на всіх наставити.

Микола вийшов з будинку, зупинився, довго призвичаював свій погляд до білого, наче довжелезний, засланий свіжою скатертиною весільний стіл, проспекту, до дерев у білих очіпках, до ланцюжка чийхось слідів на хіднику, притрушеному першим цьогорічним

снігом. Весело щебетали горобці на майдані, наче проводили свої зимові збори.

Вчора ще о такій порі по місту ципали досвіткові сутінки і світ бачився мов крізь захукане скло, а сьогодні сніг підсвітив будинки і дерева м'яким молочним світлом, все окреслилось чіткими контурами, наче щойно зійшло з-під руки натхненного графіка.

Молоденький морозець пощипував за вуха і щоки, кушпелило снігом, вуличні ліхтарі якщо й присвічували комусь, то лише сніжинкам, що пролітали біля цибатих стовпів.

Микола зиркнув на годинника, поправив шапку і заквапився до трамвайної зупинки. Приземкуватий і міцний, як осіпний жолудь, він ішов вулицею, час від часу озираючись на свої сліди, які чіткою пунктирною лінією пролягли від порога його будинку.

«Може, хоч сьогодні син Ігор не буде жартома дорікати: це, тату, твої мартени так розігрілись, що у Запоріжжя зима боїться йти... Морозець прихопив, то сніг таки кілька днів полежить. Встигне Ігор погасати на коньках, покатати на санчатах малого Романа. Хай порозважаються, а то вже знудились на щоденній слякотняві...»

У трамваї гамірно. Давно очікуваний сніг звеселив людські очі, пасажери тулились обличчями до вагонних вікон, азартно прохукували їх, протирали долонями.

— Я ж казав: іще так завіхтерить, що до гравневих свят вистачить. Зима свого не подарує,— удавано страхає свого практиканта «петеушника» сталевар Іван Антонович Кайола.

Старий статуристий вусань мерзлякувато стенає плечима і говорить своєму сусідові:

— Ми тут, у місті, то могли б обійтись без снігу, по телевізору або в кіно потішились би ним, а в селі без нього — біда. Озимина мусить зиму переспати, завмерти на кілька місяців, інакше з неї пуття не буде.— В чоловікові таки заговорив колишній хлібороб, навіть в очах затремтіла тендітна прозелень, як степова ковила од подиху сіверка.

Микола подумав, що цей дебелий вусань чимсь таки нага-

дує його батька — старого коваля із пошрамованими гарячим залізом руками. Може, отим умінням говорити повільно і стихшено, наче довкола немає жодної живої душі? А може, природною вдачею завжди бачити перед собою зелене диво степу, серед якого пародився і виріс, бачити його крізь бетонні хмарочоси міста, крізь відстані й товщу років? Або тим, що він просто літня людина, не замкнена у тісну мушлю настрою, який можна звести до кількох затертих слів: я їду на зміну. Можна ж було б просто куняти, заколисуючись неспішним ритмом трамвая, і прокинутись аж тоді, коли порожнїтиму вагон і водій хриплуватим голосом нагадає: «Запорїжсталь!» Але він переноситься уявою аж туди, у засніжений степ, в обжите ще предками Дике поле, котре буйно зазеленіє весною.

«Це хвилює і зачаровує мене, бо я й сам такий. Напевне, мої сини та онуки стануть «дїтьми міста», а в моєму серці завжди житимуть зелені дніпровські плавні — густі джунглі мого дитинства, затоплені Каховським морем. І батькова кузня. І зоряні ночі, коли я засинав на батьковій руці просто неба. І досвітковий лемент птаства, і дніпрова купіль, і довгі балачки гатових ровесників біля вечірнього багаття. Без того всього, напевне, не було б і мене. А коли б і був, то зовсім інакший, ніж зараз...»

Дебела молодиця на прохідній гупає чоботом об чобіт (не думала, що за ніч так приморозить, то не дуже тепло вдягнулася на зміну), перепусток не перевіряє, бо й так знає всіх в обличчя, каже привітно:

— Хутенько проходите, хлопці, щоб під загальний шум зима не проскочила на завод. Та ще й обминувши бюро перепусток.

— А ви її до нас, у мартен, то назад вона вийде вже крізь димар,— грає усмішка на Миколиному лиці.

— Ич, який бравий! Ви, тітко Маріє, не пускайте її, замкніть вертушку. Бо тільки й бачитимемо. Хай хоч діти потішаться,— жартома тусає в плече Миколу його товариш Єгор Проскурін. Їх спершу називали «перозлийвода», але хтось

поправив — «нерозлийметал», і прізвисько це прижилося, побутує навіть у мові новачків підручних.

На велетенське заводське дворище і справді зимі зась: навіть оддалік від спекотняви мартенів сніг перетворився на руду хлюпавицю, з дахів капле вода.

Микола вже перевдягнувся у спецівку, дістає з кишені нальта сигарети, перекладає їх у глибоку кишеню брезентових штанів («не кишеня, а комора, до млина без мішка можна їхати...»), нагинається, щоб дістати сірники, закурює. Перший Миколин підручний Володя Сергєвнн посмикує їжакуваті вусики і приноврвлює непокірного чуба під червоною каскою. Єгор ще підстрибує на одній нозі, лучить у порожню холошу сталеварських штанів.

Тобі добре, Миколо, невеличкий, раз-два — і вдягнувся, а моїх майже два метри поки втиснеш у цю кольчугу, то її голова закрутиться. О, нарешті! — Єгор зашнуровує грубі черевики і кілька разів притупує ними по підлозі, недавно вимитій прибиральницями, бо ковзка і блискуча.

«Ігор уже, напевне, побіг до школи. Як побачив сніг крізь вікно, то не треба підганяти, щоб швидше вдягався,— вискочить з дому раніше, аби поборюкатися на снігу перед уроками. Опустить вуха на шапці лише про Катєринине око, а вибіжить на вулицю — знову закачає догори. Романа в дитячий садок Катєрина відвезе санчатами, вранці я вніс їх з балкона. Ото буде радості! Ну все, пора! Гаси сигарету, пішли...»

Поскрипують дошки дерев'яного переходу в цех, мостини погойдуються в такт крокам, навіть з відстані чується гарячий подих мартенів — цих велетенських вогненних глеків, де кипить залізна юшка з усіма чаклунськими приправами, які годі збагнути з довгих і детальних пояснень майстра,— треба кілька літ побігати в його підручних, щоб осягнути хоча б найголовніші таємниці цього вогненного варива.

Маленький паровозик, натужуючись з усіх сил, уштовхує до цеху платформи із ще гарячими виливницями, схожими на полковий термос для борщу, тільки ніхто його з місця не зру-

шить, хіба що потужний цеховий кран. («Навіть наш Жаботинський попросив би щось легше йому запропонувати...»)

Микола звіддалік дивиться на свою піч. Її щойно вивантажили. Червона заграва ще пахтить над ковшем, булькотить сталь, поймається зверху сизою плівкою. Як кратер вулкана, що вже видихується, зітхає своїми вогненними нутрощами. Потужний кран уже завис над ковшем, випустив два велетенських гаки, наче перевернуті догори ногами знаки запитання, лучить ними під боки цієї розпеченої макітри, що вміщає в собі двісті п'ятдесят тонн рідкої сталі.

Це тішить Миколу — отже, свою плавку почне з «чистої сторінки», він любить, коли перезмінка випадає саме на такий момент. Тоді справді можеш сказати, що почав день по-своєму — всі удачі й помилки тільки твої. Гіркота й насолода відчуваються гостріше.

Коли я почув від Миколи Ужви оте «моя піч», мимоволі подумалось, яку велику відстань пройшов наш народ від первісного значення цього поняття до того, яке вкладає в ці слова син сільського коваля з Придніпров'я.

— Тобі ще на печі сидіти, — казали на Хортиці недолугим. І то був присуд категоричний і безжалний.

«Моя піч», напевне, древніше, ніж «моя хата скраю». Кілька століть воно слугувало як найпищівніша формула докору, як взірець бездумного животіння у запавутиненому закутку історії. Скільки іронії вкладали наші предки у коротку фразу «Його дорога — від печі до порога»! Микола вперше почув цю приповідку з уст свого діда.

А зараз він, перекикуючи гуркіт мартенівського цеху, гукає мені з гордістю:

— Оце моя піч! — І насуває на очі чорні захисні скельця, в яких віддзеркалюються червоні язики леласитного полум'я.

Підручні приймають зміну. Володя Сергєвнн старанно зачинає льотку. Микола розуміє його надмірну пильність. Подумки фіксує це і нишком усміхається.

Ще в пам'яті той епізод. Більше місяця минуло, але не забувається. Володимир тоді зачинив льотку похапцем, на

якусь мить розслабилася свідомість, хтось крикнув згори: «Давай швидше!» — і ціла плавка пішла в брак. Підручний може карати себе лише муками совісті на самоті, але всю відповідальність несе сталевар (уріжуть премію, згадуватимуть на всіх зборах та летучках, аж поки якийсь невдаха не вскочить в халепу). Так було і того разу. Володимир ходив кілька днів як хмара. На жарти огризався. За обідом відмовчувався. У день зарплати перестрів Миколу біля прохідної.

— Вибач, Миколо... І ось... візьми...— Щось тицяє Ужві в руку, ховає погляд і норовить швидше відійти.

— Тобі дати стусана?.. Ану, забери зараз же! І ніколи більше не лічи чужих грошей.— Микола ловить великими долонями плече товариша, пильно зазирає йому в обличчя.

— Ну... з тебе ж зрізали премію. Через мене. То візьми її.— Голос Сергевніна тремтить.

— А в тебе що, є директорський фонд? Якщо зекономив на сигаретах, треба було запросити на чарку. Не дотумкав — тепер пізно. Бувай здоров! На перший раз вибачаю.

Тому й усміхається зараз Микола, спостерігаючи, як здає лютку перший подручний...

Починається футерування печі. Микола прискіпливим оком оглядає її розпечені пупощі, визначає, в яких місцях полускались вогнетриви, залютовує їх доломітом. Футерувальна машина стромляє свій хобот у жерло печі, потужно видихає із себе перемелений на борошно магнезит та доломіт. Миколине обличчя вкривається дрібними крапельками поту, він змахує його рукою у великій повстяній рукавиці (від того вона скидається на заступ). Снує цехом маленький тепловозик, пропизливо деренчить, щоб поступились із колії два молодих гаволови. Колись і його, цього задиханого, впрілого і замазученого тепловозика, також вкинуть у піч, щоб знову помолодшав метал, щоб вигоріли у вогні його старі дороги і він почав життя з нової сторінки.

До священнодійства самої плавки ще далеко. Але вона починається вже зараз. Як ріка — із дрібних витоків. Як людина — з дитинства.

...Ще розкошували під сонцем дніпровські плавні біля Марганця. Останнє своє літо розкошували, щоб поступитись місцем морю. Цілодобово ревіли у величезному ложі майбутнього моря бульдозери, птахи залишали насиджені гнізда, звір'я відступало у степи. Лісорубські бригади валили дерева, косарі клали у валки очеретиська.

Кузня Якова Ужви з ранку до вечора вела «свою партію» у цій веремії людських голосів, ревищі моторів, скреготі пилка. Гоготіло полум'я у горні, хрипливато зітхав старий міх, роздмухуючи ковальський вогонь. І над усім цим весело владарював молот, що ритмічно постукував по ковадлу. Батько вихоплював довгими кліщами розжарений, як уламок сонця, шматок металу, викидав недокурк і весело погукував на сипа:

— Гай-но, Микольцю, молоти залізним ціпом. Головне — вище молота закинути вгору, донизу він сам полетить.— Яків Лукич на всі боки вивертав шмат заліза, воно податливо розплескувалося під ударами молота. Молоді Миколині м'язи поволі терпли, але пальці оціпеніло впивались у держак молота, він гатив і гатив по ковадлу, аж поки тато не піднімав догори руку — досить. «Досить, бо наша хата в землю осяде і наші яблука аж у Марганці пообтрушувеш, сину...»

Далі над залізом чаклуватиме сам батько, Микола може перепочити. Виходить з кузні, яку ще з усіх боків обступають зелені плавні, довго дивиться у простір, але в очах і досі мерехтить розпечене залізо, червоноща купка вогню у горні, скачуть гарячі іскри з-під молота. Хтось із його однокласників вилежується на дніпровському березі, хтось нудьгує над книжкою у саду, хтось гостює в селі у родичів, а він ціле літо гамселитиме молотом у батьковій кузні, наслухається балачок старших, заробить собі на новий костюм та велосипед, камінно затужавіють його м'язи, побільшає молода душа, і сам він на осінь уже буде інакшим, ніж зараз...)

Микола випростується біля печі, його велика тінь заворушилася на протилежній стіні цеху. Зиркнув у бік Єгорової печі: довжелезною ложкою той уже дістає сталь на аналізи,

поволі розвертається, щоб не розхлюпати сталевий окріп, підручні квапливо підставляють під ложку збаночок і притьмом — до лабораторії.

Микола дає знак своїм підручним: починаємо завалку печі. Хочеться остудити груди склянкою газованої води, але по неї треба йти через цех, аж у віддалений його закуток, бо тут, поблизу, вода нагрівається, а завжди хочеться холодненької. Та ще можна потерпіти.

Заметушився третій підручний Валерій Довбняк — ясна річ, молодий, азарту на трьох вистачить, а от розумної розважливості біля печі ще й дрібки не має.

«Хіба я був інакшим, коли вперше прийшов у цех? Так і казали про мене: беручий, але не за те береться. Мені тоді здавалося, що головне — не стояти на місці. І щоб руки були не порожні. Але ж із чогось таки треба починати. Найстрашніше отут, перед пекельним клекотом печі,— байдужість. Всі помилки можна переплавити, а з байдужості вийде лише пучка попелу — в такому разі шукай собі, чоловіче, іншого місця, поки не пізно. А Валерка оговтається. Не треба квапитися з повчаннями. Тямковитий, збагне, що до чого. Повторює мій шлях. По-своєму, стрімкіше, але повторює. Так і мусить бути в житті. В тому й сенс і народження і життя кожного з нас...»

Піч уже заваптажуються металошихтою. Летить у її пащу іржавий металолом. Може, є тут і той старий шматок заліза, який колись Микола кував із своїм батьком. Хай злиже з нього вогонь нагар часу і старості. Летять старі триби, що постирали свої зуби в моторах, летять уламки дитячих колясок, що вигоїдали в собі дітей, летять зламані ножі та виделки, порізані автогеном кузови легкових машин, що одслужили своє, одбігали по дорогах. Хай киплять, щоб знову стати дзвінкою крицею. Найяскравіший приклад незнищенності матерії, до якого причетний він, Микола Ужва. Усмінений, розпашілий біля печі алхімік.

«Треба щоденно переплавляти і себе самого. Із вчорашнього — творити себе сьогоднішнього. А найголовніше — зав-

трашнього. Лиш у такий спосіб можеш називатись людиною. Хоч на мить зупинися у цьому поступі — і ти вже просто діючий експонат людини...»

...Він приїхав із Марганця (вночі з вікна батьківської хати було видно заграви «Запоріжсталі» за Дніпром), щоб вступити до училища сталеварів. Нещодавно померла мати, батько насилу давав раду чотирьом синам і дочкам, то не дуже й відраював, коли слідом за старшим, Сашком, вирушив до Запоріжжя і Микола. І все ж на сталеплавильне відділення його не взяли: літ не вистачило. Літ таки було обмаль, але Микола вже мав найголовніше — характер, якому не страшні поштовхи долі, навіть коли вони й болючі. («Найпростіше було повернутися додому, пожити на батьковому хлібі, поки не набіжить ще один рік життя, щоб знову прийти до училища і сказати: я вже дорослий. Смішно, правда ж?»)

І Микола вступає на слюсарне відділення, твердо порішивши, що це — тимчасовий відступ від мети...

— Давай прогрів, Володимире! — гукає він до Сергевніна і дістає сигарету. Повагом прошкує через колію до автомата із газованою водою. Ніби й не звертає уваги на задкування паровоза, рух великого крана над головою, жажкотіння печей і бризки іскор рідкого металу, але вправно вивертається з-під важкої ноші крана, не змушує машиніста зайвий раз сигналізувати, не заважає старому Кайолі розвернутися із довжезною ложкою в руках.

Пожадливо п'є, вода двома прозорими цівочками стікає по підборідді на груди. Він не витирає її — приємно. Напившись, набирає повну склянку води, несе Кайолі, який саме випускає метал. Іван Антонович наспіх виливає воду у широко розтулений рот, вдячно підморгує Миколі. В такій ситуації достатньо і вдячного погляду. Микола це знає. То ж йому, старому Кайолі, належить фраза: «Найкращий могорич — склянка холодної води біля печі».

Чаклує біля печі і Григорій Пометун. Лець помітно припадає на ногу: колінь у його піч разом із поламаними дитячими

іграшками потрапила... стара міна. Одужавши, сталесвар знову повернувся у цех, сказав з гіркою іронією:

— Вже і війну переплавили. Теж досвід. Може, колісь у наших печах переплавлюватимуться й атомні бомби на крицю для лемешів...— І почав нову плавку.

Микола квапиться до свого мартена — час заливати чавун. Володя Сергевнін уже приладнує жолоб для заливки. Сто вісімдесят тонн гарячої чавунної «засмажки» ввіллється у піч, і розпочнеться найделікатніший період варіння сталі.

«Катерина розповідала, коли ми тільки-но поборались: дивлюся, як мама варить борщ, точно рахую, скільки картоплин вкидає, скільки солі сипле, скільки буряка й капусти кришить. Ніби все роблю точнісінько, як вона, в усьому її повторюю, а виходить: у мами борщ, а в мене — помні. Хоч плач. Я заспокоював її: от якби ти над ним поплакала, він би якраз у міру солоним був, Катре. Може, в тому й секрет?»

...Матрос Микола Ужва не часто просився у звільнення, на берег. А коли й просився — повертався на корабель одним з перших. («От закохаюсь, тоді виберу всі свої невикористані вільні дні, товаришу командир. А зараз хай гуляють хлопці»).

Невдовзі так воно і сталося. Щонеділі біля тихого особняка, де квартирувала бистроока, сміхотлива Катерина, порипували начищені Миколіні черевики, вітер розвівав чорні стрічки його безкозирки. Господиня, ще здаля забачивши парубка, гукала квартиратку: «Катре-е-е, викидай трап! Твій плыве...» Гукала так голосно, що навіть Микола чув ті слова і наддавав ходи.

Під час прогулянок по гомінливій Ялті їхній шлях усе частіше й частіше пролягав повз Палац щастя... І врешті вони зайшли туди. Син директриси якраз теж служив на флоті, тож вона вдовольнила прохання Миколи та Катерини: весілля буде в останній день шістдесят третього року, отже вони зустрічатимуть новий рік свого подружнього життя...

Клекоче піч, у її череві вже починається реакція шлакотворення. На термометрі — тисяча чотириста градусів. Навігь

старий Цельсій ухопився б за голову, побачивши, що показує його винахід. Хай кипить. Всеочисний вогонь відділить металеві фуси від справжнього металу. І народиться криця, оновлена матерія, еталон вічності. Народиться, але тільки тоді, коли ось цей зеленоокий, ошадливий на слова і рухи чоловік збере всю свою волю, розум, досвід, коли він забуде про все на світі — товаришів, дітей, дружину, коли навіть забуде про себе самого, щоб тільки зламати опір металу, не прогавити ту мить, коли повністю знівельюється його попередній характер і натомість почне народжуватись новий. В цю мить ти бог-всеможець, автор великих перетворень матерії, причетний до великої таїни цих перетворень.

Та варто розслабитись у цю мить — і ти вже безпомічний спостерігач, безсилий очевидець витівок вогню й металу.

Микола бере першу пробу сталі. Зачерпує ложкою вогненної ріднини, вправно вихлюпує її у формочку. Валерій швидко остуджує її у воді, і за хвилину гаряча болванка вже в експрес-лабораторії, де буде встановлено точний діагноз усіх відхилень від заданої марки сталі, яку чекають у блюмінгу та в прокатному стані.

— Володю, вдихни кисню у піч. Сідає тепловий режим,— гукає він Сергєвніну, що стоїть біля пульта управління плаваю. Той ствердно хитає головою і дужче відкриває кисневий кран. Навіть перший помічник сталевара, який в разі потреби має замінити Миколу, не втручається у процес плавки — його мусить вести один. Один, який знає, що довкола є товариші, які завжди прийдуть на поміч.

...Це було торік. Їхній комсомольсько-молодіжний двованновий сталеплавильний агрегат номер один ішов на світовий рекорд, присвячений 50-річчю присвоєння комсомоліві імені Леніна. Готувалися до нього довго і ретельно. Це мало бути випробування і першої на Україні двованнової печі і найголовніше — випробування людей. Середня добова норма — 12—14 плавок. Це нормальний цеховий ритм, до якого звикли. Рекорд належить криворіжцям — 18 плавок. Навіть повторити

його нелегко, а йдеться про перевершення. Інакше навіть було затівати все це?

«Ми з Єгором прийняли другу зміну. Від Фоменка і Нечета. Прийшли, не змовляючись, на годину раніше. Єгор удавав спокійного, запустив кілька своїх рапкових дотепів,— ніхто й не усміхнувся, дуже вже бігали жовна на Єгорових вилицях. Та й кожен з нас був напружений, як стиснута сталева пружина, торкнись — і вона різко вивільнить свою енергію... Вже в цеху ми дізналися, що перша зміна дала сім плавок. А це незаперечна заявка на рекорд. Здавалось би, тішитись треба. А нам стало ще лячніше. Товариші зробили все що могли. Тепер слово за нами. На випадок невдачі — де подінеш очі? Та копірчатись у своїх почуттях було ніколи. Вже прийняв піч, почався відрахунок нашого часу. Валерій захекався носити нам воду в карафці. Згоріла форма. В інших умовах для її заміни треба було чимало часу, а тоді ми замінили її в багато разів швидше. Темп був шалений. Ми всі розуміли один одного з найменшого натяку. Я тоді збагнув, що нічого в світі немає міцнішого, як сплав людей, об'єднаних однією метою. До закінчення нашої зміни вже було п'ятнадцять плавок. Навіть якби сталося найгірше, остання зміна все одно дасть чотири плавки — і буде рекорд. Уявляєте, з яким настроєм ми йшли додому.

А вранці вже по радіо з Москви почули про наш рекорд — є 23 плавки за добу! Наступного дня газети опублікували вітальний лист Центрального Комітету нашої партії усій бригаді. Ми стали героями фінального місяця року. Всім членам бригади було вручено значки «Молодой гвардеец пятилетки», стрічки рекордсменів».

Можливо, саме в той час на Мопетному дворі вже чекали перші у нашій країні ордени «Трудовой славы». Один з них вручено Миколі. Його прізвище назавжди увійде в історію цієї нагороди. Адже воно вписане в Указ за першим номером на цю трудову відзнаку.

Микола не відходить од пульта. Невтомно спує від лабораторії до печі Валерій Довбняк. Володимир Сергєвнін уже

лаштує жолоб для випуску сталі. Крапівник спрямовує у глибоку нішу великий ківш для звареного металу. Розплавлена сталь ось-ось досягне заданих параметрів. Не прогледіти б!

...Рік тому приїхав на гостину батько. Допізна гомоніли. Вдосвіта Микола пішов на зміну. Якраз був випуск сталі, коли він побачив у цеху Катерину, а за нею, затуляючи долонею очі, йшов батько. Старий Яків тоді Perezнайомився із синами друзями, Микола обмундирував його в сталеварську каску та повстаню куртку, голосно кричав йому на вухо, походжаючи між печами. Старий здивовано мовчав, мружив очі й одскакував від фонтана вогнистх бризок, а ввечері роздивлявся свого сина, наче бачив його вперше...

Плавка готова. Лаборанти ставлять остаточний аналіз і підводять ризику в паспорті новонародженого металу. Володимир вдуває останню дозу кисню в пекельні легені печі, відкриває льотку і швидко відскакує.

Вогненна ріка виплескує гарячу хвилю у ківш. Сталевий дощ заганяє людей у сховки (одна його краплина вмить пропече навіть грубу шкіру черевика).

«Треба в цю неділю поїхати з синами до батька. Ігор візьме з собою баяна. Наб'ється родичів у хату. Старий зніме зі стіни скрипку, мені дасть мандоліну — задзигонять вікна у світлиці від улюбленої батькової «Ой, у полі криниченька». А коли закінчиться пісня, тато, щоб було смішно, зумисне фальшивлячи, зтягне свій жарт:

— Ой, нога-нога... — і вкотре розкаже присутнім стару чумацьку бувальщину: їдуть чумаки, співають, кожна пісня починається з «ой», а тут нога одного з чумаків потрапила між спиці колеса, от він і кричить «ой, нога», а хор чумаків підхоплює мелодію — «ой, нога-нога, да гей-гей...»

Треба буде поїхати на вихідні до батька. Скучив за старим...»

Микола пильно дивиться на вогненний потік металу. Дивиться, не захищаючи очей окулярами. («Аби й хотів колись заплакати — не вийде. Від цього видива сльози одразу висохнуть»).

— Тут, біля розпеченого металу, в людині вигорає все дріб'язкове. Залишається лише воістину людське. В чистому вигляді. Без найдрібніших домішок,— розважливо каже він і великою долонею витирає змокріле чоло.

На долоні якийсь час тремтить краплина поту. І в ній мерехтить безконечна ріка вогненного металу. Від того краплина схожа на сонячний злиток.

А на непокриту голову Запоріжжя сіялись чисті сніги.

Птахи кружляли у небі над мартенами. Напевне, грілись...

Д

есь отут, під твоїми ногами, вже починається цей свавільний південний степ. Струсить із себе припишкілогі пагорки, жбурне зеленою гущею байраку, востанне прогнеться видолинком — і вже пружко вистеляться дороги, як смуги реактивного літака у небі; не втримаєш свій погляд на припіші, захмелиться він зеленим роздоллям цих могутніх просторів землі, котрі так потужно летять на південь, що зупинити їх може тільки море.

Тут далеко видно людину. Один літній чоловік у Криничках так і сказав:

— У наших степах люди не горбатіють навіть у старості. Якщо й побачите такого чоловіка, то це від того, що око вже далеко не бачить, і він нагинається, щоб розгледіти степ хоча б під ногами...

Двиготять сонячні надра серпня в степах, і сам степ нагадує сьогодні велетенський сонячний полігон із надсадним ревищем моторів, із співучим перегуком людських голосів, продублених гарячим вітром півдня, із курявою польових доріг, прохолодою глибоких криниць, свистом пташиних крил, нічними загравами над Дніпродзержинськом.

У Дніпропетровську журналісти в один голос радили мені: хочеш писати про наші жнива — їдь у Кринички, до Миколи Панасенка, це наша гордість.

Секретар Криничанського райкому партії Володимир Іванович Калашник (теж степовик, філолог за освітою), смачно затагуєчись запашним сигаретним димом, стурбовано позиркував за вікно, де монотонно накрапав в'їдливий дощик, неквапом розповідав:

— Поява Миколи Панасенка серед комбайнерської еліти республіки, далекі, не є примхливою витівкою долі. Скажу вам, що коли б не з'явився він — наша криничанська земля народила б когось іншого. Це пастильки міцна традиція, що в неї навіть не потрібно втручатися, вмій лише її гречно підтримувати. Був у нас такий дивовижний чоловік, Тимофій Шевченко, Герой Соціалістичної Праці. У нього було вроджене чуття землі, яким він володів бездоганно. Уже будучи на пенсії, щороку після жнив казав: оце останній раз віджнивував, буду теперечки відпочивати. Та тільки вистигнуть пшениці і радісно залементує жайвір над степом — старий Тимофій збирається іще на одні жнива. Ми вже знали про це і щороку чекали, коли вийде старий Шевченко у поле. Так звикли, що стали думати: триватиме то ще багато літ. А Тимофій Шевченко помер у полі, докосивши останню свою загінку. Потім його дружина казала, що він хотів померти саме так, у степу, який любив серцем і пам'яттю, своїм минулим і майбутнім. Я думаю, що це символічно, як і те, що Гагарін загинув у польоті, в небі. Ми назвали той лан Шевченковим полем. На тому полі ми й посвячували Миколу Панасенка у комбайнери. Отож решту розцінюйте як результат, на який ми й сподівались.— Настирливо дзеленчить телефон, але Володимир Іванович дивиться у вікно, сягає поглядом аж ген за тополиний ряд на обрії, що куриться сизою імлюю літньої мжички.— Я й зараз бачу перед собою чисті, просвітлені очі старого Тимофія Шевченка. Побачите Миколу — придивіться, м'який відблиск цієї чистоти є і в його очах.

Він

Перед зустріччю я знав про нього багато: все літо писали про Панасенка обласні газети, щойно була розмова із головою колгоспу «Мир» Олексієм Сергійовичем Реп'яхом — дужим, кремезним смаглявцем, котрий сам пройшов шлях від колгоспного тракториста до керівника передового у районі господарства. Знав, що на торішніх жнивах Миколіне ім'я прогриміло на Україні і в Казахстані, бо він один скошив і намолотив стільки, скільки в середньому по району випадало на п'ять агрегатів. Пам'яталась мені й фраза парторга колгоспу Віктора Гарана: «Микола торік так розкосився, що, коли закінчилися наші жнива, мушили посилати його у Казахстан, щоб угамував спрагу на його просторах». Знав, що торік Миколу нагородили орденом Трудового Червоного Прапора. Зрештою, начувся багато, на цьому матеріалі уява вже почала творити його образ, його людську особність, мені здавалось, що я міг би впізнати його навіть у велелюдному натовпі. Тепер я впевнений, що неодмінно б помилився.

Дрібний дощ приглушено шемрає у густих кукурудзах, що вигнались у ріст степовика, млявий вітер торігає соковито-зелене кукурудзяне листя і золотаву кашку, масний чорпозем палипає до черевиків. Силосний комбайн гурчить у протилежному кінці поля. Микола довго витирає віхтем кукурудзиння замазучені руки, дивиться на густу орду хмар, що сунуть із заходу.

— Тепер хай ідуть. Тепер — можна. Тільки дуже щось шпарко розбігались, якби впорожні не перемчали над нами. Либонь, буде горобина ніч. Адже серпень. Нічого, тепер можна. А от у липні вискочить з-за обрію хмара — вже душа як сполохане зайчєня. Міг би, руками б гу хмару відігнав кудись аж за море, хай там скине свій вантаж, коли вже так їй нетерпеливиться... — Він витирає рукою мокре обличчя, довго мне пальцями сигарету і наслухає притлумлену дощем тріскотняву трактора, яку ледь доносить сюди вітер.

Дощ змиває з його обличчя не лише денну пилюгу, а й втому. Тепер чіткіше окреслюються розмашисті, рухливі брови, гостре, тверде підборіддя, навіть з-під низько насупутого кашкета вгадується високе, рівне чоло, якого ледь торкнулося кілька перших житейських зморщечок. Дивуюсь: він нижчий від мене, а я ледве встигаю за ним...

Ці поля він знає з дитинства. Їх переорював, засівав і косив його батько — Степан Панасенко. Це поля і його матері — Насті Панасенчихи. Він і сам довго думає перед тим як відповісти, де виріс: чи у Пушкарівці, чи на цих полях біля батька й матері? І не дозволяє собі відповісти однозначно, бо то б уже була маленька неправда, а він на неї нездатен. Хоча б тому, що іде зараз по цьому полю і бачить праворуч старі пушкарівські тополі, бачить дах батьківської хати на пригірку біля ставу, бо все це існує для нього у великій і непорушній єдності, яка не буденніє, а живить душу день при дні.

Може, саме тому у двадцять сім років його не захмелила слава, якої комусь іншому вистачило б на всю житейську дистанцію, а може, й забагато було б.

Зрештою, йому й ніколи думати про неї, бо є оце поле, яке треба було скосити за десять днів, і він скопив його, бо зараз треба силосувати кукурудзу, і він не зупиняє трактора навіть під цим надокучливим дощем, потім доведеться їхати на казахстанські жнива — і він поїде. І йому знову буде ніколи.

— Тут недавно приїздив один журналіст, хотів дізнатися таємницю моєї роботи.

— І дізнався?

— Я йому сказав, що коли б думав про неї, то де було б узяти часу, щоб працювати.— Він розважливо усміхається, ховає у жмені цигарку, аби її не загасив дощ.

Теперішні жнива — як біг на коротку дистанцію. Особливо ж для комбайнера. Ти цілісінький рік працюєш на оцих десять-дванадцять днів. Власне, живеш рік заради цієї миті, по якій потім судитимуть про тебе, про сенс твого існування

на землі. Все залишиться потім у затінку, забудеться і втра- тить вартість, якщо у ці дні не спалахне твій галант, не спра- щое на всю потужність твоя воля і досвід. Потім уже не по- правиш нічого і нестимеш свою гіркоту аж до наступного року.

Микола належить до людей, які володіють саме таким та- лантом. Його цьогорічна перемога — блискуча! При зобов'я- занні (дехто подекуду зарвався хлопець, спіткнеться) на- молотити двадцять тисяч центнерів зернових він намолотив двадцять три тисячі. Його представлятимуть до нової урядо- вої нагороди.

— Із дванадцяти жнивних днів у середньому три дні вкра- ли в мене дощі. Тут нічого не вдієш. Природа. Шатра над полем не напнеш. Як каже мій тато: хоч стукай кулаками в небо — не зарадиш. Але яких два дні я втратив, повірте, (кричати хотілось у полі...

Він таки втратив тих два дні, які ще довго не дадуть йому спокою.

Весною отримав нового комбайна «Колос». Обстежив його до найдрібніших вузлів, випробував, відрегулював, обслунав усього — годинник, та й годі! Здавалось, планету ним можна обкосити, дай лише добрі харчі комбайнерові.

Почалися жнива, Микола натішитись не міг машиною. Пер- шим в області намолотив п'ятсот центнерів зерна. Першим на- молотив тисячу. Відстав від нього Герой Соціалістичної Пра- ці, сусід із Ганнозачатівки Андрій Дяченко — найголовніший Панченків конкурент на Дніпропетровщині. Кожна мить роз- рахована. Сина на ці дні віддали бабі й дідові, бо дружина Марійка вже друге літо за помічника у Миколи (жартує: так легше розподілити обов'язки, за ревом мотора не почуєш голосу товариша, а з Марією ми вміємо порозумітись і мов- чки).

Вже підкрадається в душу передчуття фінішу, вже довко- ла їжачаться руді стерні на пушкарівських полях, уже дні побігли шпаркіше, вже Марійка веселіше збиває на потилицю хустку, коли міняє чоловіка за штурвалом, вже й дощі ніби

пішли стороною, вже в короткий перепочинок на теплій соломі Микола поринає в незбагненно гарний, як у дитинстві, сон, вже...

І раптом не витримує навантаження верхній вал похилого транспортера. Тріскається надвоє, наче його розсікли лазером. Заводський дефект металу. Запасного вала немає в районі. Два дні майстри виточували новий вал і встановлювали на комбайні. Два дні найкращої погоди, яка була у період жнив, марно втрачено.

— Злішим я себе не пам'ятаю, як був тоді. Злість пройшла, а гіркота залишилась. Надовго. Але до наступного року пройде. От коли на осінню сівбу підуть дощі — тоді змиють. Якщо й радість минає, то чого б і гіркоті не минути... Інакше й жити було б нецікаво... — Микола довго дивиться у степ, аж ген туди, де гострі багнети тополь нашіпили на себе по хмарі, де мокра земля єднається із мокрим небом, і так пильно дивиться, наче намагається зазирнути у незбагненно далеке майбутнє.

Потім знімає кашкета і, високо закинувши голову, підставляє обличчя дощеві. І зворушливо усміхається якійсь своїй думці.

У карих Миколиних очах то даленів, то ближчав вечірній степ. Я ніколи не бачив очей комбайнера Тимофія Шевченка. Але в цю мить ними дивився на світ Микола Панащенко.

Шугнула у небі блискавка — і дощ пішов з усієї сили.

З притишеним шурхотом котиться рівною степовою ґрунтіркою велосипед. Стрибають сонячні зайчики на обідді. Здається, що сонце своїми тонкими пальцями-променями перебирає нікельовані спиці — і від того колеса обертаються швидше. Така вже рівна ця дорога, що крутні кілька разів педалями, як виїдеш із двору, — і їхатимеш бозна-скільки. Розслабиш тіло і думки, пожадливо питимеш степове повітря, дивитимешся то на безмежжя квітучих соняшників із пра-

вого боку, то на чорні ріллі з лівого або ж пустиш погляд далеко вперед, куди летить ця стара сільська дорога. Дрібно озивається дзвоник на вибоїнах, і вона думає: знову малий Володя «ремонтував» мамі дзеленькавку, щоб здалеку було чути, як вона їде додому, а він якраз встигне прибігти на подвір'я і чекатиме на порозі...

По вчорашній горобиній ночі з хльосткою грозою і блискавицями — спека. Куриться легким туманцем земля, відчайдушно горять соняшники, і золотаве марево коливається над ними увінеба, рівно дихає розміллий під сонцем степ; вантажені грузовики вже вкатили дорогу, і вона податливо прогинається, наче вистелена з гуми. Кортить роззутися та піти по цій землі босоніж. Але що тоді встигнеш за день на цих неосяжних ланах? Коли треба побувати і біля силосних ям, і біля агрегатів у полі, і біля жінок на току — побувати всюди, де трудиться балакучий і завзятий люд пушкарівського відділка.

Вона натискує ретельніше на педалі, підставляє вітрові одну змокрілу долоню, потім другу. Стріпує головою, аби волосся не заступало очам — велосипед мчить швидше...

Вона

Відпрацьовує своє серпень, по-літньому шаленіє сонце, двиготить моторами гарячий степ, але вже обачніше ярмаркують кольори природи, в зелень підкрадається жовтизна, линяють від кореня стебла картоплі й кукурудзи, китиці проса поважчали, тепер лише дужий вітер може їх розгойдати.

Цього вже не приховаєш — у глибинах серпня повільно народжується осінь.

Колись Марія просто любила осінь. А тепер навчилася її розуміти. Почнуться весілля у Пушкарівці, заграють по неділях музики, злетять з уст степовиків призабуті за літо пісні, спорожніють колгоспні поля аж до наступної весни,

підуть до школи діти, повернуться з війська хлопці, дівчата зразу ж почнуть закохуватись у них, щоб не відпустити із свого села, аби не звабили їх красуні із сусідніх сіл. Тоді вся осінь стає величезним свягом любові і роздумів, тоді до старших приходять мудрість, а до молодших — жага пізнати себе і світ довкола.

І все знову повториться, як колись було у них з Миколю.

Тоді він ще водіював у колгоспі. Машина була найсправнішою, чорний парубоцький чупер завжди виднівся з кабіни, розкуйовджений вітром, в чорних очах тріпоче по зорі, і тому він весь час усміхається собі самому і людям. Дівчата од того погляду шаріються. Старші від Марійки дівчата. Свої ж очі вона ховає від нього, щоб не вгледів у них збентеження, бо хто знає, може, й засміє: ти б вправніше зерно розправляла на машині, школярочко, щоб через борт не сипалося... А тут спекотнява така, що заливаєшся потом, а тіло гуде від утоми (з іншим водієм би так не надривалась, а при ньому інакше не може). Ото тільки й відпочинку, що обдує степовий вітрисько, коли машина мчатиме на тік. Коли їдуть повз ставок, здається, просто з машини стрибнула б у прохолодну воду. Та де там — ніколи.

А він раптом зупиняє машину біля ставу, знімає годинник, хапає її за руку і так, як є, одягнену в ситцеве платтячко, зі сміхом тягне у воду. Не дуже й опиралась — не встигла.

Хотіла розіслитись, але не вийшло, чомусь почала сміятись і бризкати йому в обличчя водою. Так і викупались одягнені. На березі вона викручувала поділ плаття, що цупко облягло її тіло, Микола виливав воду з черевиків, підскакував на одній нозі, примовляючи: «Кицю, кицю, вилий водицю...» На току хтось було взявся обговорювати купіль десятикласниці Марійки Воробійової та водія Миколи Панасенка, але Микола так влучно віджартувався, що цей епізод забули на цілий рік.

Згадали про нього аж на їхньому весіллі...

Хтось із захмелілих гостей пропонував викупати молодих, щоб були дужі й чисті, як вода, але тоді вже була осінь, тому ідея зникла так само несподівано, як і з'явилась.

— Оце п'ятий рік буде, як живемо з Миколою, а наше весілля й досі пам'ятають не тільки в Пушкарівці, а й в навколишніх селах. Повторити його ще довго не зможуть криничанські хлопці й дівчата. Ви вже починаєте дивуватись, то я поясню: так само грали музики, так само танцювали гості, пісень тих самих співали — звичай комсомольсько-молодіжного весілля у нас однаковий, але дві пари молодих було. В один день Микола одружився зі мною, а його брат — з Наталкою. Разом і відгуляли.

— Це ж і гостям нелегко було ділити свою радість на дві пари одразу?

— А нащо її було ділити? Просто радість стала подвійною. Рід же один, нам ділити нічого...— Між пошерхлими на вітрі губами біло світяться рівні Марійчині зуби.— Тепер вірите, що повторити таке весілля важко. Спершу жили в Миколиних батьків, а потім свою хату купили в колгоспі. Закінчилися основні жнива, на яких я була у Миколи за помічника, а тепер повернулась до своїх обов'язків секретаря комсомольської організації колгоспу і заступниці керуючого Пушкарівським відділком. А жнива нам з Миколою не вдалися так, як хотілося.

— Нічого собі не вдалися. Андрій Дяченко всього на три центнери більше зібрав. Три центнери біля такої цифри, як двадцять три тисячі, Маріє. Так Дяченко ж з більшим досвідом, старший, Герой Соціалістичної Праці. Ви — другі з області, яка першою на Україні завершила план хлібоздачі. Хіба це мало?

— Але ж могли бути першими. Прагнули до цього. Вже були близькі — і тут луснув цей триклятий вал. За тих два дні ми б Дяченка залишили далеко позаду. Шкода, Микола ж рік життя вклав у кілька днів жнив. Але якось воно буде, он уже на новий урожай почнемо сіяти. Є про що думати на наступний рік.— Вона поправляє коротко підстрижене во-

лосся, на смаглявому обличчі поволі нишкне усмішка, а на-
томість спливає задума.

То було торік, на переджнивних комсомольських зборах колгоспу. Парубійко, що один сезон виходив у ранзі помічника комбайнера, але слави на цій посаді не зажив, в'їдливо огризнувся на Марійчине зауваження:

— Ич, яка брава! А ти сама спробуй! Не на велосипедиду по полях, а поковтай куряву на комбайні, за кілька днів в'яленою таранею станеш!

— Ти б іще слъозами вмився, може, тоді б повірила. Бо звідки мені знати — я ж у будинку відпочинку виросла! Бідний ти наш, може, підеш вихователем у дитячий садок чи газовану воду в Криничках продавати? — відповіла дошкульно, хоч і силкувалася стримати себе.

Як не одмагався Микола (не жіноче то діло, хто за сином догляне, із стороннім чоловіком хоч погарикатись можна «для розрядки», а з жінкою зась), поволі розмова набрала веселішого тону, і на жнива вони вийшли в парі. Вчилася комбайнерських мудрощів швидко і вперто, весь час підганяли ті злобливо кинуті в її бік слова: «А ти сама спробуй!» Через кілька днів уже так ганяла по лану комбайна, що Микола весь час погукував: «Ти на злітній смузі чи в пшеничній загінці?! Нутрощі з машини витрусиш. Тихіше!» — «А ти не відволікай мене. Краще б поспав з годину в копиці, бо всю ніч коситимеш, а я до малого піду», — чує Микола, але Марійного обличчя не бачить, бо вона дивиться вперед.

Коли їх обох за торішні жнива нагородили орденами Трудового Червоного Прапора, Марії найперше хотілось побачити того пашчекуватого невдачу, що прилюдно образив її. Таки стрілися біля клубу.

— Я спробувала. Чув, напевне? Ти знаєш — сподобалось. На той рік піду до Миколи знову. Відраджувати не будеш? — уперше неприховано тішилась своєю перемогою. А втім, вона вже не злилась на нього. Змінила тон. — Ще хотіла сказати спасибі. Була б собі секретарем комсомольської організації колгоспу, помічницею керуючого дільниці, та й усе. А ти по-

радив, підказав, то сам бачиш, орденом нагородили, зняла-ся в одній з головних ролей фільму «Битва за хліб», їду на комсомольський з'їзд до Києва. Ну, бувай здоровий. Жени-тися пора вже...— І побігла, бо чекає Микола біля дверей клубу. Потім зупинилась і докинула: — Та тільки візьми собі в дружини комбайнерку. Підеш до неї в помічники, дивись, і в люди виб'єшся...

Потім довго переповідала Миколі цю розмову і все перепи-тувала, чи не дуже образила хлопця.

— Ніби й ні. Просто сквиталися, Марійко. Перед наступ-ними жнивками можете почати новий рахунок...

Цього літа Микола іншого помічника собі й не шукав. Во-на хитрувато вичікувала: хай сам попросить, я ж торік про-силась до нього.

«Дипломатична гра» закінчилась тим, що при затверджен-ні жнивварських екіпажів сімдесят четвертого голова колгоспу Олексій Сергійович Реп'ях навмисне обминув ритуал згоди Папасенків вийти на жнива в парі. Зачитав на зборах склад спареного агрегату — і все. Марійка тоді голосно зітхнула, а Микола узяв її руку і ніжно стиснув...

Перед виходом у поле вони все продумали. Для відвозу зерна взяли торішніх своїх водіїв Василя Сокола та Михайла Кучера, обкатали нового комбайна, ще раз вивчили площі, де мали косити (знають їх з дитинства, але ж вродило по-різному, в деяких місцях багато волоття й зелені, в інших — виклали пшеницю дощі), навіть малого Володю підготува-ли, щоб слухався бабусю Настю та не скучав за татом і мамою.

І все ж перші дні їх постійно лякала цифра зобов'язання, яке взяли на себе. Подумати тільки — двадцять тисяч цент-нерів хліба! За десять-дванадцять днів! Ой, перебрали ми з тобою, чоловіче. Славу легше ділити, ніж сором...

Але за роботою (вона ж лікує від усього) поволі звільни-лись од психологічної скутості, бо є поле з хлібом, і його треба збирати, бо є день, і його треба прожити на повну силу — більше він не повториться, бо довкола тебе люди, і не

маєш права ошукати їхню віру в тебе. Є день, у який ти му- сиш підтвердити звання людини.

Здавалося б, чого їм іще треба зараз? На три тисячі з лишком перевиконали своє зобов'язання, посіли друге місце в області на жнивях, Миколу представлено до присвоєння йому звання Героя Соціалістичної Праці — пожинай лише по- честі, ти заслужив їх. Представлено до нагороди і Марію. Встигайте лише приймати кореспондентів, усміхайтесь перед об'єктивами репортерів, підраховуйте зароблені гроші (сума як за десять днів роботи приголомшлива!). Так ні. Вони не можуть забути про тих два дні простою на полі. Не хочуть про них забувати, бо могли зробити більше.

Оце мене найбільше і зачарувало у їхніх характерах — прагнення вкласти себе у справу, яку любиш, до останньої межі людських можливостей, невміння заощаджувати себе на потім, невміння (а воно почалось із небажання) ховати себе у мушлю обставин.

Є цей прекрасний, праісторичний степ над Дніпром, і його треба орати й засівати краще, ніж це робили твої предки. Тобі дали життя батьки — і ти муσιш добре жити, краще від них. Є цей родючий степ, який без тебе просто дике поле, і тому ти мусиш плекати на ньому хліб, без якого не буде й тебе.

— А знаєте, що я казала Миколі, коли задихалася від спеки на жнивях?

— Напевне, зараз почую, Марійко...

— Еге ж. Кажу: от якби ти зараз мене скупав у ставку в одязі. Цього б разу розцілувала... — І заливчасто сміється, похльоскуючи себе по нозі кукурудзяним листком. Так щиро сміється, аж горобці злякано випурхують із гілляччя яблунь- ки біля її хаги.

Жахтить буйною пахінню квітник на їхньому подвір'ї. Гу- дуть розмілілі на осонні бджоли — доласовують літом, ви- смоктують останні меди серпня.

Дрімає під акацією велосипед, похнюплено звівся свої ро- ги у затінку — теж знемагає від спеки. Цуценя довго об-

нюхує його колеса, наче хоче уявити ті дороги й поля, на яких була його господиня...

— А оцю горішину посадив нам у дворі мій тато. Він усім п'ятьом своїм дітям посадив по дереву. Бачите, як вигналось.

Марія лле Миколі воду в пригорщі, він гучно вмивається і додає:

— Це за один лише рік так виросло, Марійко. Дерево — не квітка, воно замахується на довге життя. Як людина...

Марійка хапливо зачісується перед дзеркалом і вже хоче йти лаштувати вечерю. Але раптом здивовано зупиняється перед своїм відображенням.

Із дзеркала на неї дивилася щаслива Людина.

На прощання я витяг відро води з криниці і полив їхнє дерево перед вікном...

Міст через війну

П

о цій старій, битій дорозі так багато ходжено, що переори її і засій, а вона все одно залишиться дорогою. Затули очі бахматівчанинові і скажи: «Йди!» — ноги самі виведуть його на дорогу між важкими, наче вилитими з чавуну, липами. Дорога несе на собі велику повинність — усе пам'ятати. Легкий, як по тонкій кризі, слід дитини, важку ходу засмученого чоловіка, дрібний, наче в танку, слід дівчини і повільний, як перегойдування сонячного маятника зі сходу на захід, крок старого діда, котрий ось-ось замкне своє життєве коло...

А скільки підків загублено на ній, скільки твердих копит стерто. І ті сліди вона береже, хоч їх щоденно прасують зубаті гусениці тракторів, витирають старі ієрогліфи слідів рапатою гумою автомобільні колеса. Бо вона — дорога, що виходить із села у широкий світ. Виходить і повертається знову.

І живлять її, не дають загубитись у просторі малі притоки — стежки від сільських порогів. Вона існує, бо по ній ходять люди, вона завжди веде когось або в село, або з нього.

Цю бахматівську дорогу варто лише побачити і зрозуміти, а потім ти неодмінно впізнаєш її і в сліпучому мигтінні бетонної траси десь аж під Москвою, і в стрімкій течії

Хрещатика, і в леті міжнародної автостради. Вона є всюди, де ступали поги бахматівчан усіх поколінь.

Та все ж найчіткіше окреслилась вона від Бахматовець до далекого поволзького села Новолипівки. Бо пройшли нею сорок бахматівських родин, витопали її бахматівські корови й коні, краяли рипучі колеса бахматівських возів, цякували гострими ратицями задихані бахматівські отари. А коли на землі так багато слідів — це вже дорога. По ній можна повернутись назад...

...Поділля розімліло від щедрої сонячної купелі, ліси припишкли під зливою золотих сонячних стріл, стріпувалась сита риба в глибокому ставку серед села, басували молоді лошаки на вигоні. Зайці обачно переходили із зеленого конюшини-ська в ледь пристигле жито, бо вже неподалік пронизливо цвінькали блискучі коси — чоловічі руки Бахматовець косили конюшину під Терешовецьким лісом.

Старий Семен Слободзян кілька разів діставав із горища косу, вів по лезу шкарубким пальцем, озирався, чи ніхто не бачить, пробував замахуватись, але кволі ноги починали тремтіти в колінах, ломило поперек, і він знову сідав на призьбу, щоб відпочити. Тоді надивав в устрішші брусок, виволік з хлівчини дубовий окоренок з плескатою бабкою, вкинув те причандалля у домотканий ворочок. І за якийсь час його зсутулена постать уже коливалась на пагорбі, хтозна-коли прованому Хутором.

Невдовзі Семенів молоток шпарко вистукував по забризканих зеленим соком конюшини косах.

— На, бери, можеш і поголитись нею,— одкидав косу вбік і брався за іншу.

Косарі йшли рівно, ноги пружно згиналися в колінах, голови то піднімались вище, то опускались, наче земля під ними раз у раз прогиналась. Шваркотіли коси, грало сонце на лезах, дихав прохолодою ліс, гуділи бджоли над сінокосом, проступали вологі плями на сорочках косарів. Старий Слободзян позиркував їм услід, усміхався короткозорими очима і веселіше вицюкував молотком.

Було у цій косовиці під лісом щось споконвіку прекрасне: музика кіс, басовиті чоловічі голоси, зграйки метеликів, зелені хвилі покосів, солонуваті чоловічі жарти, а найбільша радість — відчуття товариства і твоя беззаперечна приналежність до нього. Все це неодмінно мусить вилитись увечері в тиху чоловічу пісню.

Бахматівці косили своє поле. А в світі вже зайнявся перший день Великої Вітчизняної війни. Надто великої війни, про яку ще не знали в маленьких Бахматівцях.

І наступного дня, коли косарі вийшли в поле, покоси вже лягали нерівно, бо в небі надсадно гули літаки, як джмелі, зачинені в банці, й важко ухкали вибухи десь за зеленою загорожею лісу.

Голова колгоспу Григорій Павлик не відходив од телефону в конторі, матері проводжали сипів на фронт, хапались руками за вози, спеченими губами жебоніли щось навздогін і потім ще довго обіймали старі липи над дорогою. А кілька косарів уперто косили конюшину під лісом. Ламалась одна коса, вони брали іншу в старого Слободзяна і мовчки косили далі...

Жахтіли заграви на заході. Сонце підстрелено падало у пекельний вир на обрії. Схарапуджені птахи летіли на схід, натруджено змахуючи обсмаленими крильми.

Голова колгоспу передав односельчанам наказ: відігнати колгоспні череди якомога далі від фронту. Здати і повернутись. З цим могли впоратися скотарі Порфир Приймак, Лукаш Гайдай, Ілько Тимошин, Матвій Лобунський та Олекса Шевчук. А повернувшись, що мали робити — чекати, поки вкотиться в зелені Бахматівці фашистська орда? Хіба для цього село століттями плекало свою вроду, народжувало дітей, орало й засівало свою ниву?

І пробудилося в їхніх характерах щось прадавне, глибоко заховане в їхній селянській свідомості. Ці межизубзькі гнізда не раз було палено і розвіювано за вітром, цю родючу землю не раз втоптували кінські копита. Слов'янські хвилі не раз відкочувались до сходу сонця, аби потім знову поверну-

тись до могил предків, до своїх криниць, до рідної землі, щоб іще глибше пустити в ній своє коріння.

І вони пішли.

Спершу за погоничами худоби рушили на возах їхні сім'ї. Ревла на вигоні колгоспна череда, тремтіли телятка, гулячись до корів, стара Ольга Шевчучиха цілувала одвірок своєї хати, і син Іван ніяк не міг вивести її з подвір'я. Малий Бориско Швед притулився біля батька на тракторі, тримаючи у руках кошеня. Домка Мідянець набирала у пляшку води із своєї криниці: «Може, не вернусь, людоньки, то хоч перед смертю ковтну. Я ж більше ніякої води не пила в житті...»

Забилась під ногами стара бахматівська дорога: стільки людей вона ще не проводжала. Старі липи скрушно попускали віття, зсували кашкети і хустки на людських головах — чи то намагались востаннє поглядити чи затримати хоч на мить?

Валка повільно покотилася на схід. З усіх сил нагужувались коні, аби перемогти тяжіння кожного бахматівчанина до свого села. Норовили повернутись назад корови, збивались у чорну брилу вівці, перегороджували дорогу, лаялись погоничі, плакали діти. Якась жінка кричала до тих, що залишились: «Григорко-о-о, виймеш хлі-іб з печі. Я не успі-і-ла...»

Колгоспний комірник Денис Шевчук за кілька кілометрів наздоганяв валку, щоб передати жінці кожуха і мішечок тютюну для курців на дорогу.

Так і рухався цей бахматівський обоз: попереду величезний табун худоби, а позаду люди. Рухались і вдень і вночі, зупиняючись, аби здоїти корів та овець, підпасти при дорозі худобу, зварити нашвидкуруч кулешу та задрімати коротким сном серед поля під зловісний гул фашистських бомбардувальників.

Озирнешся назад — червоно в очах, готить пожежами простір на заході, вітер несе гіркий дим. Чи не Бахматівці горять?

А Григорій Павлик із сільськими комуністами, що залишилися в селі до спеціального розпорядження, палили хліб на полях, роздавали людям добро із колгоспної комори, щоб не попало в руки ворогові.

Як страшно горіли несамовито пишні того літа хлібні поля. Здавалось — земля горіла, щоб обмертвіти, закаменіти й здичавіти, аж поки не повернуться до неї її діти. Чи можна жорстокіше випробування покласти на плечі селянинові за отез спалити хліб, виروضений своїми руками? Плакав Карпо Король, здоровань і красень, поливаючи бензином колгоспний лан.

Спаряди вже вибухали у Гречанах, коли із Бахматівець вирушала друга валка. Останнім виїздив голова колгоспу. Змилена конячина ледве стояла на ногах, бо Григорій Павлик уже другу добу не розсідлував її.

Напевне, того хотіла доля — серед велелюдних потоків евакуації, що пересікались, зливалися, губились на роз'їздах великих шляхів, вони таки зустрілись під Вінницею.

Григорій Бубновецький своїм громовим басом кричав серед людського стовпища:

— А чи нема тутка бахматовецьких?

Кричав уже безнадійно, не сподіваючись на відповідь, коли його почули.

— Як це нема? Хіба не впізнаєш? Чи то з переляку вже недобачаєш? — удавано ремствував Порфир Приймак, а сам аж підстрибував од радості.

Вони зустрілися через десять днів війни, а наче не бачились кільканадцять літ.

— Тепер ми не просто валка біженців, а знову колгосп імені Кірова, хай менший, ніж у Бахматівцях, але колгосп. Є півтори сотні людей: скотарі, рільники, ковалі, їздові, вчителі, лікарі, є голова колгоспу і голова сільської Ради...

— Тільки без землі й житла, — обачно перебив свого сина Василя старий Слободзян.

— Землі у нас, тату, он скільки. Та, що не під німцем, — уся наша. А коли є земля під ногами, то й житло буде. На те ж у нас і руки, — тулився дужим плечем до батька Василь.

Вони не говорили про це, але кожен знав, що тут, у цьому важкому поході на схід, зібralися кращі й сильніші люди села. Один Василь Слободзян чого вартий: їхній, бахматівецький парубок став першим на Поділлі Героєм Радянського Союзу в боях під Халхін-Голом. У кожному військкоматі, що стрічається по дорозі, він проситься на фронт, але всі зайняті евакуацією — не до нього. Та недовго ще йому верстати шлях з ними: таки піде Василь на фронт...

Рвалось на довгих шляхах взуття — ішли босоніж. Корови і вівці стирали ратиці. Ламалися старі колеса селянських возів: поки жінки доїли корів, Карпо Король у найближчому селі роздмухував вогонь у кузні, всю ніч гупав молотом по ковадлу, а на ранок вози котилися далі.

Не витримала цього нелегкого шляху пащекувата Мотря Савицька. Втекла назад із своїми дорідними, ледачкуватими дочками. Запала гнітюча мовчанка. Чутно, як схлипує чиесь дитя, навіть корови перестали жувати траву — дивляться услід втікачкам. І тоді знайшлася на слово Катерина Павлик:

— Баба з воза — коням легше. Поїхали! Позаду для нас світу вже немає.

І колгосп на колесах рушив далі.

Біля маленького села Вільшанки на Черкащині переправились через Дніпро. Колгоспне стадо росло з кожним днем, приставали загублені кимсь корови й вівці, жінки насилу встигали доглянути їх. Та й боялись тих прибуд: раптом принесуть із собою якусь пошесть? Але ж не залишати людське добро фашистам...

Вже й лік дням загубили. Улян Павлик спершу робив зарубки на полудрабковій воза, та потім перестав: так і воза можна порубати, а кінця дорозі не видно...

Вийшли в слобожанські простори. Тут легше — війна таки відстала від них, хоч дороги й бомблять постійно. Але в колгоспах, повз які проходять, можна роздобути кілька мішків борошна та круп на куліш, залишити геть ухоркану корову, а то й переночувати в хаті.

І де лише сили бралися? Третій місяць у дорозі, скільки переправ позаду, скільки залишилося за плечима українських рік, міст і сіл, скільки розчарувань, сварок і зневір було на їхній дорозі — на сотні доль би вистачило.

Таки не вбереглися — на стадо напав ящур. В Шебекині, де один півень співає на дві республіки, на кордоні Харківщини і Курщини, здали худобу. Вози покотилися швидше. Куряни знайшли для них брезент, допомогли змайструвати шатра: тепер ні дощ не страшний, ні осінній холод.

Бахматівський колгосп покотився в глибину Росії.

По ночах падала холодна роса, валували густі тумани з Дону, норовиста осінь уже владарювала на просторах Росії. «Теперка на весь колгосп у нас один кожух», — казала щовечора Ольга Шевчучиха, накриваючи ним бахматівських дітей.

Переправились через Дон із білими, крейдяними берегами, від того й широка ріка здавалася молочною. Ганна Слободзян очам не вірила, зачерпнула пригорщ води — напилась. Таки вода...

А потім багато днів видзвонювали рейки, миготіли перед очима бахматівчан уже засніжені російські поля, миготіли міста і села, на довгих стоянках запасались дровами для вагонної печі, прали одяг в студених ріках, рвали в лісах замерзлу горобину, щоб напоїти чаєм простуджених, — і знову монотонше витатакування коліс, і знову мовчання, бо переговорено все: ті, що залишились, доїдуть до кінця. Якось воно та буде, головне, що вони вільні, що залишаються на радянському боці. Голосиста Марійка Слободзян, сестра Василя, який уже десь воює на фронті, дивись та й заведе увечері: «Гей, гиля-гиля, гусоньки, та й на став...» І тоді за тисячі верст, через тисячі смертей і неволь приходять у холодний вагон зелені Бахматівці із двома чистими ставами, із пахощами грибів, лісу, сушених сливок, із опівнічними танцями на вигоні. І весь час ішла за ними стара бахматівська дорога під віковичними липами

Ішла аж сюди, на Саратовщину, що вже вихрилася білою зимою, сікла морозами.

Висадилися на станції Урбах. В райкомі їм зраділи:

— У нас же цілі села порожні стоять. Німці-колоністи виїхали, незібраний хліб гине під снігом, худоба дичавіє в степу... Поселяйтесь у Фрезенталі. Ви ж цілим колгоспом... Відпочинете з дороги — і за роботу.

— Ми прийшли за стільки тисяч кілометрів не для того, щоб відпочивати, а щоб працювати на фронт, де наші сини кров проливають. Поселяйте, де найбільш потрібні робочі руки,— відповів за всіх Григорій Павлик.

— Ви ж усі ледве на ногах стоїте. Зараз нагодуємо вас гарячим борщем. По обіді вантажтесь на підводи — і ночуватимете вже на місці.

Сніги аж пекли очі. Поглядіві нема за що зачепитись, така рівнина довкола.

— Ой патоньку ж мій, патоньку,— бідкалась Катерина Павлик, ховаючи під хусткою обморожені руки.— Де ж ти взявся, гітлеряко, на нашу голову? Де ж це видаю, щоб нескошені соняшники стояли під снігом? Бідна пшениченька мерзне на корені. Що ж це коїться на білому світі?

Хтозна, скільки їм доведеться жити на цій поволзькій землі, але ясно, що й тут вони робитимуть свою хліборобську справу. Тож хоч і незвичне все, а треба обживатися.

Он Параня Шевчук ніяк не може німецьку піч розпалити, бо крізь комин місяць видно. А вона ж уже тісто на хліб замісила. А Ганна Вовкотруб прямо під хатою побачила голодного вовка і перелякано розповідає про це сусідові Василеві Широкому. Той заспокоює її, жартуючи:

— З таким прізвисьом і боїшся вовка. Було б йому сказати: я Вовкотруб, то він би з переляку й хвоста підібгав...

Здичавіле стадо фрезентальських свиней ганяє по городах, кури несуться в густих пшеницях — хтось уже приніс звідти кілька сотень задубілнх на морозі яєць, які поділили на всі двори порівну.

Закурили холодні димарі, протоптувалися стежки від хати до хати, хтось знайшов каністру з гасом — засвітились вікна у Фрезенталі. А коли із дворища Шевчуків смачно запахло

печеним хлібом, а разом з ним і рідними Бахматівцями, люди відчували, що нарешті дорога їхня скінчилася.

І коли через кілька днів подзвонили з району, щоб дізнатись, як розмістились бахматівчани, Григорій Павлик доповів:

— Всі ферми вже працюють. Знайшли в степу під снігом кілька тракторів. Другий день жнивуємо... на снігу. Ковалі трохи підремонтують сапи — почнемо возити хлібоздачу. Отож приїздіть, треба провести вибори голови.

Вони збирали при тридцятиградусному морозі пшеницю й соняшник, споряджали на ураганних вітрах обози з хлібом і здавали його для фронту. Звідси, з Поволжя, вони проводжали на війну чоловіків, яких на роботі заміняли жінки.

Якщо селянин пройшов хоч один одвіку повторюваний цикл: виорав, посіяв і зібрав хліб — це вже його рідна земля. А бахматівці повторили те тричі. Невдовзі фрезентальський колгосп став передовим у районі, група колгоспників отримала урядові нагороди за самовіддану працю. А коли війна відкотилася на захід, знов вирушили всім колгоспом у путь.

Під зеленими липами вмивалася літніми дощами бахматівська дорога, змивала із себе осоружні сліди зайд, несла їх з брудною водою в яруги, аби зникли назавжди. А сама оновилась і помолодшала, буйно зацвіли над нею липи і загули бджоли, вона знову стала Дорогою людей.

Може, саме тому в липні сорок четвертого бахматівчани, зійшовши в Хмельницькому з поїзда, не чекали машини, а пішли до села пішки. Потім хтось із них не втримався і побіг. За ним кипулись інші.

Старі липи теж бігли їм назустріч.

Не доля на двох, а подвійна доля

— Бач, як старається тепер, а літо проледашикувало, трясця його матері,— говорить сама до себе баба Катерина і підкладає дровенят у сушню. Йй весь час треба з кимось говорити, але сусідські дітлахи десь побігли по гриби до лісу, то вона заводить балачку із сонцем, котре зависло просто над її садом.

Сушня в неї велика, жере дрова наче несамовита: скільки не кидай — усе пелька порожня.

— А щоб ти вдавилася! Коли я тобі на старчу? Хоч би сушила по-людськи, а то земля під ногами гаряча, а сливки й не пригнітились. І старого десь дідько поніс із тою писаниною. Він у мене допишеться! Йй-бо, ляжу під грушкою і буду собі лежати. Але ж сливки пропадуть. А ки-и-иш, старці нещасні,— гукає на горобців, які так знахабніли, що сідають на плечі пугала на городі й відпочивають собі.

Григорій Улянович стоїть на подвір'ї під молодою яблункою. Комірець сорочки розстебнутий, на сивій брові бринить осіння павутинка. Слухає й усміхається:

— Чуєте, як репетує? Всім дістається на горіхи: і сушні, і мені, і сонцю, і горобцям. Зараз і вам всипле. Приготуйтеся,— шепоче мені Павлик і одводить за дерево, щоб дружина не уздріла нас. На обличчі блукає змовницька посмішка, він не витримує далі гри й пояснює: — Не бійтесь. Я з нею живу п'ятдесят чотири роки і ще жодного разу не образився. Не було за що. Ото гуде собі — азарту піддає в роботі. От зараз побачите і зрозумієте мою Катерину.

Ми йдемо в сад. Григорій Улянович чимчикує попереду, затуляє долонею очі від осіннього сонця.

— І чого це ти, Катре, розходилася, аж до Пироговець чутно?

— А ти б не слухав. І поговорити не даси. Тебе десь нема, то чого має язик до піднебіння прилипати? Хай помагає мені. Ти помідорів дістав на зиму?

— Так вийшло, Катерино, що вже нема в колгоспі.

— Якби я на тебе, чоловіче, надіялась, то без квашенини сиділи б цілу зиму.

— А ти що, вже накувасила?

— Ні, тебе чекала б...

Я звикаюся із думкою, що переді мною справді стоїть вона, майже легендарна Катерина, про яку стільки начувся в Бахматівцях.

Рукави чорного вельветового плаття засукані вище ліктів. Видно, не відкочує їх і взимку, бо складки давні, влегані, вицвілі на сонці. Біла хустка очіпком. Губи стиснуті, видно, стримує знову якесь гостре слово, а очі лагідні, наче й не бачили того всього, що пережило Катеринине серце.

Григорій при ній лагідний і мовчазний, як винуватий школяр. То вже багаторічна звичка: він завжди був у чомусь винен перед нею.

— І за кого я тільки, сину, заміж вийшла... Думаєш, я його колись бачила у хаті? Як свій ніс, тільки в дзеркалі. Всеньке життя гостя в хаті мала.

— Зате не набрид тобі, Катерино,— обачно вставляє Григорій Улянович і поправляє сиве пасмо на лобі.

— Ой, не допікай мені. Бо зараз хоч дитині чужій поскаржуся. До війни головував у нашому колгоспі, то до мене прискіпувався весь час: ти головиха, з тебе й питатиму найбільше, на полі на чужих кричати незручно, то я на тебе буду, щоб чужі боялись. А прийду додому — господаря немає. Усе сама. Одну донечку мали і ту не догледіли, бо ніколи було, ой...— Катерина Петрівна гірко заплакала, наче щойно повернулася з похорону.

Григорій Улянович довго заспокоює її, невміло гладить по сивій скроні. Це їхнє давнє горе, вже наче й забулося, а на старість знову болить.

— Я й діточок більше не мала. У війну там, у Фрезенталі, не до них було. А тоді він пішов на фронт. Сам напросився. Не брали, то вмовив когось у військкоматі. Куди ж йому було воювати? Я його тільки на молоці й тримала, бо

їсти нічого не міг. Ага, втримаєш його. Пішов. А знайшла аж у Саратові в шпиталі з третиною шлунка.

— Катерино, нащо це слухати чоловікові? Все про мене й про мене...

— Не перебивай, Григорку, я ж тебе, старий непосидо, не хвалю. Дай хоч поплачуся чужій дитині.

Їй таки хочеться виговоритись: своїх дітей немає, чужі заходять ненадовго, чоловіка рідко бачить у хаті і зараз — то лежав у лікарні, оперували йому око, то днює десь у полі, бо переживає, чи так скосять, чи так змолотять, чи там, де треба, посіють. А прийде додому — пише допізна свої щоденники про пережите...

І з її уст ще раз постає незабутній бахматівський рейд від Бугу до Волги. («Ви думаете, він щось бачив тоді? Ганяв як підпалений вздовж валки, то вперед, то назад: і щоб корова десь не пропала, і щоб хтось страху не підпустив до серця, і щоб Яким Мідянець не піддався на мамину сльозу й не завернув свою підводу назад, і щоб їсти людям роздобути, і щоб дорогу попереду вивідати. Ми проїхали на возах і пройшли пішки дві тисячі кілометрів, а він — разів у п'ять більше. Ми рухались тільки вперед, а він взад і вперед уздовж обозу. То що ж він міг бачити?»)

Коли вони вирушили на схід, десь за Літином щось сталося із їхньою домашньою коровою. Ряба натужно ревла й оглядалася, відбивалася від стада, підходила до Катерини й лизала її руки. А однієї ночі втекла. Втекла додому, у Бахматівці.

— Ті, що лишилися в селі, розказували нам після повернення: як побачили, що корова голови біжить у Бахматівці, подумали: розбомбили валку. Корова забігла до хліва, а тоді стала перед хатніми дверима і стоїть як укопана.— Катерина Петрівна витирає сльозу, бо пережите знову постає перед її очима.

Там, у Фрезенталі, головиха зразу ж пішла свинаркою, забрала у свій дім всіх сиріт і Карпа Короля, що поступився хатою приїжджій сім'ї. Повертаючись із свинарника, поралась

по господарству, варила їсти на наступний день, а вдосвіта першою була на роботі. Ночами вчилася шити, щоб підігнати на дітей старий військовий одяг, який Григорій роздобув у районі.

— Ой, було-було, дитино, хай воно збіжить за водою...

— Ні, Катерино, не за водою. Хай залишиться в пам'яті людській, то тоді, може, й не повториться більше. Люди без пам'яті — це безпомічні діти. Он ти кажеш, що в мене війна весь час виходить. Неправда, Катерино, сама знаєш, що війна залишається в нас, бо то — наше життя. Тяжке, болюче, але — наше. І нами воно мірялось, а не свистунами! — Старий Павлик гримає кістлявим кулаком по столу, схоплюється на ноги і довго ходить по хаті.

Різний люд залишався тоді в Бахматівцях. Під сонечком піби й всі однаково цвіли, а прокотився ураган — де того й куколю набралось. Видно, був і раніше. Адже залишилася й Ольга Гайдай, колгоспна ланкова. Залишилася, бо матір не підводилась із ліжка. Але ж перехувувала в себе двох червоноармійців із тієї ж таки Саратовщини, які втекли з концтабору. Та залишились і такі, що видали Ольгу. Був і той Свистун (завелика честь називати його прізвище), який до війни промишляв тим, що ловив пацюків і здавав шкірки, через те з ним і за руку ніхто не вітався, і прізвище його мало хто знав, — Свистун, та й годі. А очолив владу в селі під час окупації. Яка влада, такий і носій її.

— Там, у Фрезенталі, де мене знову обрали головою колгоспу, робота нікого не милувала. Молдаванин Тимофій Рапідо, наприклад, був до війни депутатом Верховної Ради СРСР, а працював у колгоспі звичайним їздовим і не просив собі іншої посади. А от Василь Щebetун, зрештою непоганий чоловік, довго опирався, не хотів іти їздовим до волів, відбувався жартами, що саратовські воли української мови не розуміють. Перед війною скуштував легкого хліба: вибився в уповноважені по заготівлях. А у Фрезенталі хліб треба було заготовляти власними руками. Язик моєї Катерини ви знаєте, на одних зборах вона й виклала Василю педагогіку навчан-

ня волів української мови. А потім я Шебетуном нарадуватись не міг. Бо все були справжні люди. А Карпо Король — серце стискається, як подумаю, що його вже немає, так і помер парубком у Бахматівцях — із розвалин млина у Фрезенталі за одну зиму зробив діючий млин. З усіх усюд до нас їхали молоти. А повернувся у Бахматівці — і тут відремонтував спаленого німцями млина. І був мельником до останнього свого дня. І все робив мовчки. Його голос чули лише тоді, коли заспіває якоїсь давньої сумної пісні про бурлаку, котрий так і не встиг одружитись. — Григорій Улянович довго дивиться на Карпову фотографію, що висить у його хаті поруч із їхньою з Катериною весільною карточкою. Гілочка сухого дерев'ю звисає на Карпове чоло. Де ж я бачив у Бахматівцях такий пучок дерев'ю? Над портретом Василя Слободзяна, Героя Радянського Союзу, що не повернувся до рідної хати, у світлиці його матері...

— Патку ж мій, патоньку, засиділась із вами, а сушня, либонь, погасла. А щоб вам добро було. Біжу... — Катерина Петрівна ставить на стіл полумисок вогнистих помідорів, наливає чарки і вибігає з хати. За якусь мить повертається. — Ти ж не здумай, старий бурлако, знову десь шезнути. — Поправляє очіпок на голові, витирає долонею губи і, вже причиняючи двері, додає: — Та не смій говорити, що я з тобою життя прожила. Я собі своє прожила. От! — Вона підтягує гирку настінного годинника, торкає пальцем маятник і аж тоді виходить...

Іван, Сергіїв син

Білоголовий, стрункий — достоту кульбабка на тонкій ніжці — хлопчак гострим, як заструганий олівець, пальцем вказує на гурт людей біля контори:

— Он там Іван Сергійович. Підійдете і спитаєте: хто тут секретар парткому Кошельник? Спитаєте, то він і озветься.

Я ледве стримую здивування: ти ба який, повністю розписав сценарій. Мені залишилось лише виконати його — зустрітись із чоловіком, якого шукаю. Хлопчак кілька разів озирався, наче хотів підказати, скільки маю кроків зробити, щоб підійти до контори...

Здалеку визначаю, хто серед цих чоловіків, що неквапливо покурюють при західному сонці, знічев'я перемовляючись між собою і позираючи в небо, чи не вихопиться звідкись дощ,— хто ж серед них Іван Кошельник? Напевне, он той: у брилі, білій сорочці, теребить в'язку ключів у руках, шлюбна обручка на пальці. Не інакше — він. Знаю, що молодий, перший рік очолив партком передового в області колгоспу. Тільки таким йому і бути. Йду просто до нього. І... помиляюсь.

— Що ви, я приїжджий геодезист. Планую другу чергу забудови села. Іван Сергійович он, біля мотоцикла,— відказує молодик і поправляє краватку.

Сірий, вицвілий на сонці кашкет, чорна нейлонова куртка, заболочені черевики. Чорні очі позирають з-під козирка, як переспілі, дотримані на самому вершечку аж до осені черешні. Зчищає ногою болото з мотоцикла. Брови широкі й різкі — двома розчерками природа кинула їх на чоло,— не витруться до кінця життя.

— То це ви? Мені дзвонили з району, що приїдете. Вибачайте, я щойно з поля. Прошу десять хвилин, перевдягнусь — і будемо працювати...

Рівно через десять хвилин з'явився. Йде, ледь розгойдуючись, очевидно, не звик у тісній кімнаті, такій ході пасує простір поля.

Тут, у Пирогівцях (центральна садиба колгоспу «Зоря», до якого зараз бригадою входять і Бахматівці) він народився, виріс без батька, хлопчаком пішов працювати причіплювачем, потім трактористом, пізніше очолив бригаду, потім обрали головою сільської Ради. А оце рік — секретар парткому відомого на Україні колгоспу. В тридцять шість років.

Хтось дзвонить по телефону. Він довго слухає, затягується цигарковим димом, брови високо підскакують на чоло.

— Тобі не здається, що у нашій розмові по телефону ти половину часу змарнував на слово «Сергійович»? Можеш називати мене так, як і позаочі — Циганом, але якщо сьогодні ж не завезеш у дитячий садок яблук на квашенину, я тебе, Іване, назву так, як знаю. Не буду прощатися з тобою, бо якщо не завезеш яблук, серед ночі підніму,— і кладе трубку.

Пізніше я зрозумію, що цей простакуватий тон його розмови — не бравада і не гра в панібрата. Серед цих людей він виріс, дехто знає його з малого чорноокого забіяки, що носив штани на одній шлейці і після війни ходив босоніж від ранньої весни до пізньої осені, пас колгоспних лошат, шастав з хлопцями по чужих садках. Дехто знає його як свого ровесника, за спину якого завжди можна було схватись. Отож переінакшуватись у розмові з огляду на свою теперішню посаду — значить зрадити себе.

— Певно, здивувались, почувши про Цигана? Мене з дитинства так звуть у Пирогівцях і Бахматівцях. Може, і є щось циганське у крові, хіба я знаю. Щодня вранці миюсь із милом, все одно чорний, як бачите,— тре засмаглу вилицю і усміхається.

З широких вікон його кабінету видно село — рівні ряди сучасних двоповерхових будинків (навіть власники столичних квартир можуть позаздрити: усі вигоди, житлові кімнати розташовані на двох поверхах, мають зручні лоджії та балкони), зелений майдан, що золотавиться вечірніми чорнобривцями, видно підсинену небом гладінь ставу, видно широку асфальтову трасу, що мчить до Києва, і ліс на обрії. Либонь, найулюбленіша його звичка — отак стояти біля вікна, розчиненого у вечір чи ранок, і мовчки дивитись на своє село. Тоді його тверде й гостре підборіддя трошки розслаблюється, а глибока ямка на бороді — мілкішає.

— Так-так,— з голосним видихом вимовляє Іван і затыгується димом.— Бахматівці ввійдуть в історію із своїм рейдом. Таке люди не забудуть. А скільки лиха тут наробила війна. Будь-яку сім'ю візьміть у Пирогівцях — війна у їхній пам'яті, як заміноване поле, страшно й торкатись. Лише в Пирогів-

цях двісті дев'яносто осіб загинуло. Це дві третини тодішніх чоловіків у селі. Я ж із молодшого покоління, три роки було, як війна почалася, а в чотири вже без батька залишився...— Він довго мовчить, дивиться на вечірнє село, курить.— Вірите, тільки зараз починає біль той проходити в мене. Може, тому, що замінив батька. До війни він, Сергій Кошельник, був секретарем партійної організації колгоспу.

І в його пам'яті знову постає батько. Красивий смаглявець і веселун (не щезли ті його риси, а перейшли до сина Івана), один з перших пирогівських комуністів, який за день пішки по кілька разів обходив колгоспні поля, і де він з'являвся із своїми жартами — довго чулися реготи. Його так і знаходили в полі: прислухайся, де почуєш веселий сміх — там і Сергій, не помилишся. А у війну Сергія Кошельника залишили очолювати пирогівське підпілля. І коли його схопили поліцаї, він скрушно сказав заплаканій Дарці і, можливо, малому Іванові, що хапався за батькові ноги:

— Не винувайте нікого. Я в усьому винен сам. Погано виховував людей, якщо серед них знайшовся запроданець. То ви не плачте, а будьте розумніші за мене...

Тоді Іван востаннє бачив батька. Кількох татових товаришів фашисти зацькували собаками на сільському майдані, а його самого розстріляли у старокостянтинівських застінках. У сорок четвертому Іван з матір'ю перенесли батькове тіло у братську могилу.

Зараз Іван ще молодший від свого тата. Незабаром вони стануть ровесниками...

Він рідко носить орден Трудового Червоного Прапора, яким нагороджений кілька років тому за бригадирство, бо вважає, що то їхній з татом орден. «От як зароблю другий — то вже мій буде...»

Кілька днів я постійно дивуюсь його вродженому вмінню розмовляти з людьми невимушено й просто: там приперчить жартом, там почне з такого несподіваного кінця, що співрозмовник, котрий був настроєний на свою вперту категоричність, поволі пристає на Іванову думку. В іншому випадку — делі-

катно патякне комусь на його старий грішок, про який тільки вони вдвох знають.

Зустрічаємо на бахматівській дорозі парубка із заплічною валізою. Іван гальмує мотоцикла.

— Як там у лісі, вовків ще немає?

— Де їм узятись, Іване Сергійовичу? А от лося вчора бачили. Ох і красивий! — Лісоруб підкидає валізу, і чуно, як там дзенькнули пляшки.

Іванові очі хитро звузились:

— Запасся дурною водою, щоб не страшно в лісі було?

— Та де ви бачили, Іване Сергійовичу, то молока жінки передали чоловікам.

— Я тебе просто запитую. Якщо і взяв для хлопців чарку — не біда, ночі в лісі холодні, — хитрує Іван, по голосу чути, що хитрує.

— Та де ви бачили? Молоко несу. Можете перевірити, — зазирає в очі хлопець і вже норовить скинути валізу, хоч і чинить те не дуже рішуче.

— Якщо так просиш перевірити, то розв'ялуй, — наказує Іван, і очі його звужуються ще більше.

На обличчі молодого лісоруба — поразка. Її вже не замаскуєш нічим.

— А тепер не треба розв'язувати. І не брешти більше. — Іван заводить мотоцикл, і ми їдемо далі. Більше він не згадував про цей випадок. Але й не забув. Колись знадобиться.

На тракторному стані Василь Браславець длубається біля нового бурякового комбайна, який привезли у колгосп для випробувань. Стирчать з-під червоного черева машини лише великі Василеві черевики, стоптані в різні боки і вичовгані на підшвах педалями. Іван мовчки скидає піджака і теж залазить під комбайн. Аж тоді чути:

— Здоров, Василю. Хіба так довго треба лежати на холодній землі, щоб визначити, чи це комбайн чи комбайниха?

Допомагає Василеві загвинтити якусь гайку, і вилазять звідти обидва. Запускають мотор, Василь виїздить за ворота, а Іван, витираючи руки від мастила, розповідає:

— Цікавий чоловік. Закінчив культосвітнє училище, місяць попрацював у Будинку культури і чесно собі зізнався, що то — не його діло. Вже кілька років кращий наш комбайнер. Дніпропетровський завод доручив йому випробування нової моделі. А скільки ж людей дурять себе все життя...

З ним легко і приємно розмовляти, бо він постійно мислить сам і вимагає того від співбесідника.

Він один з тих, хто підтримував і здійснював проект двоверхової забудови села. Оті теперішні будиночки з першої черги — то і його недоспані ночі, часті поїздки за матеріалами, але він не засліплений радістю зробленого. Його турбує, аби не зникло на цих рівних асфальтівках, у цих прямих лініях забудови, у цій надмірній правильності оте воїстину сільське, що споконвіку окреслювало і забарвлювало характер селянина. Бо той селянин, як не модернізує його, а таки не обійдеться без городчика під хатою, без квітника перед вікнами, без півня у дворі. Це не екзотичні пережитки, а глибока психологічна традиція.

Він з болем і обуренням розповідає про браконьєрів, які недавно забили молодого лося у лісі під Пирогівцями.

— Я ж його бачив, вродливця. Він був майже ручний. Любив переходити поле, коли там багато людей. Стане, обведе всіх поглядом: мовляв, роздивились мене? Можна, я піду далі? І вбили п'янюги з Хмельницького. Гнали його машиною із увімкненими фарами. А він же довірливий був. Я думаю, що ті, в кого піднялась рука на таку красу, можуть і в людину вистрелити. От диявольське поріддя.— Іван, вгамовуючи злість, чавить недопалок і обпікає пальці.

Коли ми сиділи у дворі матері Василя Слободзяна і вона розповідала нам з Іваном про свого сина, на подвір'я зайшла, опираючись на посох, зовсім стара бабуся. Вицвілі від часу очі довго роздивлялись нас. Щось пригадувала, ворушила руками на посохові, а потім скоцюрбленим пальцем вказала на Івана:

— Присійбо, ти — синок Сергія Кошельника.

І усміхнулась, наче згадала щось добре...

Борозна довжиною у вічність

Горобина вже так розчервонілась, що її бояться клювати навіть горобці. Здається, й роса на її кетягах обсихає одразу, ледь торкнувшись гарячих ягід.

Нарешті дні встановились такі прозорі й сонячні, що їх видно наскрізь, на чотири сторони світу. На сільських городах копають картоплю діди та баби з онуками. Всі сильні руки — на полі.

— І навіть не дуже сильні,— додає Василь Опанасович Музика і знімає окуляри. На перенісці — червоनावий пружок од них. Цієї осені він надіває їх все частіше й частіше, навіть коли розглядає обличчя незнайомої людини. Я полегшено зітхаю: вже роздивився, тепер і до розмови ближче.

Ідемо зеленим бурячищем, гичка вигналась на дощах аж до пояса. Такого не пам'ятають і старожили (навіть сімдесятивосьмирічний Андрій Ярема — тесть Музики, перший голова колгоспу, навідріз відмовляється твердити, що отак може вигнати у стебло буряк). У багатьох колгоспах і досі, напевне, сушать голову, як збирати ці бурякові кашці. А в Бахматівцях і Пирогівцях уже половину буряка вивезено на цукрозавод.

То винахід Музики, низенького, худорлявого чоловіка, що розмашисто крокує полем, пильно вдивляючись у землю під ногами. Землю, яку б він цієї осені переорював під посів у сороковий раз. Таки б рівно у сороковий, якби п'ять років не викреслила війна. Вже рік він міг би відпочивати, досягнувши, здавалося б, усього, чого може досягти людина, що порається біля землі: удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці, залишив по собі учнів, посаджений ним сад уже плодоносить. Міг би й відпочивати, але він хоче відробити оті втрачені на війні п'ять років. Аби доточити свою безкінечну борозну.

— У сорок першому я був в армії. У Молдавії стояли, на кордоні. Молдавани організовували свої колгоспи, а трактористів нема. То мене з одним росіянином послали з частини

виорати поле. Я якраз був у нічній зміні, орю собі, ніч така тепла, зоряна — без світла поле видно. Це мене й врятувало, що без світла орав, бо німці б подумали, що то танк, і розбомбили б з літака. На ранок я вже був у частині, яка вела нерівний бій із фашистами. А в сорок п'ятому — брав Берлін. Повернувся, як бачите, не калікою і другого дня — на трактор. Про рейд бахматівчан слухав у короткі перерви на обід. Бачите, яких земляків маю...— Василь Опанасович знову дістає окуляри і довго дивиться крізь них на своє село, що бовваніє на обрії.

Неподалік повільно несе свою воду Південний Буг. Колись він петляв отут, наче десь нашкодив і замітав свої сліди. Замітав так, що й сам іноді губився, перетворювався на багністі мочарі із верескливими виводками жаб, з блідою осокою й кусючими комарами. А років з десять тому Василь Опанасович з хлопцями-трактористами розчистили йому русло, вирівняли течію, втрамбували гусеницями береги, обсіяли їх травою — от і тече тепер його чиста вода через поле аж ген до Меджибока — і далі...

— Хтось із хлопців навіть усиновив мені шматок Бугу. Називає його Буг Васильович Музика. Най тече. Нам він відступив вісімсот гектарів поля, отже, він тече, а ми залишаємось на нашій землі.

Зблискує річкова хвиля під сонцем, у високій траві над берегом сюрчить самітний коник (видно, не виспівався за літо, надолужує тепер), повзають по буряковому полю комбайни: одні косять височезну гичку, інші залізними ручищами висмикують із землі буряковий корінь, день настоюється на осінньому сонці, бо літа цього року майже не було: як задощило з весни, то аж у вересні розвиднілося на небі.

Василь Опанасович квапиться: механізатори працюють на всіх полях, а день зараз гарячий, як котел з окропом, він і так приділив мені більше часу, ніж обіцяв. Я відчуваю, що сам він так і не розкаже того епізоду, про який я дізнався від Кошельника, тому ніби між іншим зауважую:

— У школі я бачив вашу фотографію з Покришкіним...

— Я вам сказав трохи неправди, коли твердив, що п'ять років викреслила з мого життя війна. Довкола були люди, отже — було й життя, а роки життя викреслювати з пам'яті важко. Я воював з Покришкіним в одному полку. Був зброярем у його ескадрильї. Ремонтував кулемети. А після війни дороги наші розійшлися. Я орав землю, а він — небо. Зустрілися аж на двадцять четвертому з'їзді партії. Обидва були делегатами. Ну, я й підійшов до нього. Самі розумієте, що не може він усіх пам'ятати, з ким зустрічався на війні. От і давай мене перевіряти: хто був командир полку, хто комісар, епізоди називає, щоб я відповів, чим то скінчилося. А я до нього: «Ти, Іване, пам'ятаєш, як посадив літак і кинувся до мене з кулаками, бо кулемет не працює, а я кричав, що неправда, я свою роботу знаю! Пам'ятаєш, як я вскочив у кабіну літака і випалив чергу з кулемета. Ти ж забув затвор перемкнути! Потім ходив за мною і вибачався». А він тоді як плигоне на мене: «Музика, Василю, дідько б тебе на сьоме небо виніс і опустив! То це ти!..» Тоді нас якраз і сфотографували. Вибачайте, я вже побіг, бо хлопці скажуть, що заснув десь бригадир під осіннім сонечком...

Він хутко простує краєм поля, на ходу висмикує бур'ян і викидає його на дорогу. Дивиться з-під долоні на велику бурякову плантацію, а тоді — пускається бігти... Щоб наздогнати найближчого комбайна.

Тече ріка під сонцем, погойдується її повільна хвиля. Коли довго дивитись на течію, здається, з піщаного дна все спливає і спливає на поверхню мсрехтливе відображення обличчя зовсім молодого ще Музики...

Реактивний літак впирається у небо слінучою голкою. За ним довго видніється сива борозна...

Іван — син села

— Дядько Іван, напевне, спить. Вночі орав під лісом, то відсипається. Завжди каже мені: я заснув, щоб очі відпочили. Руки не втомлюються, а от очі насіпає за ніч. Тітка Дарка розбудить його. На її голос він прокидається, як на голос армійського сгаршини...— Іван Кошельник завертає з дороги на в'юнку стежку, що біжить через городи. Переступаємо важкі, як торпеди, кабаки, що порозлягалися на стежині, одвертаємо руками відцвілі голови соняшників і товсті качани кукурудзи з рудими чубчиками вологого від роси волоття.

Кидається припнутий до груші пес, від того падає кілька грушок на землю. Котяться аж до Іванових ніг. Підіймає із землі стиглу грушу, витирає долонею:

— Ану, Рябко, струси ще.

— Племішнику, йди сміливо, не дістане,— озивається з дво-ру хрипуватий голос. Невдовзі виходить до нас господар.

Худорляві, шойно виголені щоки пестить не дуже браве осіннє сонечко. Вилинялі на вітрах брови ворущаться над самими зіницями. Хода повільна, наче він постійно промацує землю під ногами. Так може ходити лише людина, яка все життя провела за кермом автомобіля чи трактора.

Тітка Дарка розмальовує виноградні кетяги на стіні хати:

— Осьдечки ще один листочок почеплю та й прийду до вас,— вмочує щіточку у фарбу і малює далі.

— Думав відпочити після ночі, та треба хату на зиму довести до ладу. Ти ж, Іване, знаєш тітку Дарку — щороку перемальовує стіни на нову моду. Заставила призбу смолою підводити.— Іван Мефодійович гріє відро смоли на газовій плитці, помішує кописткою, погасла сигарета прилипла до нижньої губи — він давно забув про неї.

По дорозі Кошельник встиг розповісти мені про найстаршого колгоспного тракториста Івана Мельника. Розповідав з любов'ю, що могла б жити стосунки батька і сина.

Матері своєї Іван Мельник не пам'ятає.

Мов крізь густу імлу осіннього досвітку, проступає в його уяві батько, якого через кілька років поховали поруч з матір'ю.

— Отак і виріс серед людей. Мама Івана Сергійовича ще своїх дітей не мала, недавно лише побралися із Сергієм Кошельником, забрала мене до себе. Нянчила, виховувала. Яюсь так вдатно заступила мене від сирітства, що я відчув його не серцем, а розумом, коли подорослішав. Вивчили на тракториста, провели до армії. А коли повернувся у сорок першому в село — справили весілля... з Даркою.

— Два місяці пожили — і війна.

— Мене ж назвали Іваном не випадково, — використовує паузу Іван Кошельник, витирає краплини поту на широких бровах. — Дядько Іван, коли служив у армії, був на фінському фронті, від нього чомусь довго листів не було, батько з мамою думали — пропав їхній вихованець. А тут якраз я народився. То мене й назвали Іваном, на вашу честь, дядьку Іване. А коли ви повернулися, то я вже мусив ставати «самостійним Іваном». — Вони всміхаються один до одного, і ми довго слухаємо, як скрапують на землю переспілі сливи, як шурхотить щіточкою тітка Дарка.

— Чого б кожен з нас був вартий, якби довкола не було людей? Коли нас гнали в концтабір під Шепетівкою, я втік. Люди мене переховували. І в стозі сіна, і на горищах, і по льохах. Свої ж люди. Зовсім незнайомі, але — свої. Зберегли мені життя, і я не шкодував його, коли пройшов шлях аж до Берліна. За вісім днів до Перемоги, якраз першого травневого дня, фашистська куля мало не вкоротила мені віку. Але, бачите, живу. Орю наше поле. Маю дітей і онуків. Є люди, тому є і я. — Дядько Іван довго дивиться на Дарчине малювання, кладе на коліна великі руки (такі великі, що вони могли б пасувати чоловікові, двічі вищому від нього), у зморшках їхніх видніються чорні смужки мазуту, який уже годі відмити. На виголеній вилиці гуляють круті жовна.

Вітерець піддуває на дворищі кілька поживклих листків. Тітка Дарка малює зелені.

Щоб веселили око, аж поки світ знову не зазеленіє.

Полиновий мед червня

Уже був третій день війни, вже були сотні полеглих, вже частина бахматівських чоловіків пішла на фронт, а колгоспний пасічник Іван Шевчук ще чаклував у ліщиниську, за кілька кілометрів від села, над вуликами. Цвіли гречки, і бджоли летіли до вуликів важкими, Іван ледве встигав перебирати соти і крутити коричневу бочку медогонки. Мед ішов бурштиновий, масний — береш ложкою, а за ним тоненька струна на метр тягнеться.

Іван уже кілька разів дивувався, чого це ніхто з колгоспу не приїздить по бідони з медом? Певно, забули, косовиця ж якраз почалась. Хліба з дому набрав, а біля меду голодувати не будеш. Часто лише гухкає щось на заході — либонь, камінь рвуть у кар'єрах.

Сохли на шворці між деревами пазбирані вдосвіта гриби, облесно ластився до ніг цуцик, монотонно гули бджоли, кишили біля вхідного віконця, як дітлахи біля дверей школи, коли пролунав дзвоник на урок, стугоніла медогонка, обтяжена стільниками.

Пасічникує він не перший рік, звик до тиші й безлюддя. Та коли навколо тебе кільканадцять тисяч певтомних бджіл — хіба ти самотній? От приїдуть по мед, то й він із ними заскочить у село, бо скучив за Параскою і тата з мамою давно не бачив.

Коли чує — молотять кінські копита землю у лісі. Іван насторожився, слухає.

Вилітає на галявину біля пасіки Семен Підлюдний. Кінь геть чисто змилений, обличчя в Семена подряпане лісовим гіллям, дух йому забило, ледве язиком ворухить:

— Іди... іди, Іва... війна. Третій день війна. Забули про тебе. Іди, худобу поженеш на схід! — розвернув змиленого коня і зник у гущавині.

Чи Семен п'яний чи з глузду з'їхав? Яка може бути війна? Довго дивиться на бджіл, що сновигають над вуликами.

за багато кілометрів носять мед у своє гніздо — тихо павколо, спокійно. Мабуть, Семен по-дурному пожартував.

Але працювати далі вже не міг. Важкою стала корба медогонки. Взяв на палець меду, лизнув язиком. Гіркішого меду в житті не куштував. І тоді навпростець побіг у Бахматівці.

За ним довго летіли бджоли.

...Ми сидимо з дядьком Іваном на ослінчику біля його домашньої пасіки. Бджоли вже чують осінь, зледащили, хоч цього літа їм і роботи не було.

— Вже й забув, який той мед. Літо вийшло гнилим і заюшеним, цукру не настану, щоб бджіл підгодовувати. Шкода їх. Гудуть, гудуть, нервуються, літають бозна-куди — а ввечері просто падають на поріжок вулика. Втоплені, але порожні.— Іван Денисович закидає ногу за ногу, довго мне цицарку.

Як літа не підходили до нього, а давню вроду стерти таки не змогли. То прогляне вона у вологих, брунатних очах, жвавих, як літні бджоли, то в м'яко окреслених губах. А коли засміється, на тонкому носі проступить тендітна татарська горбинка і ніздрі затремтять, як вишневі пелюстки від дотику метелика.

Пам'ять ще має чіпку, легко пригадує прізвища, місця та епізоди. За своє довге пасічникування намовчався — тепер хочеться виговоритись.

У дорозі, коли гнав колгоспну худобу, як побачить бджолу — приглядається довго: може, з його рою також летить на схід. Хіба впізнаєш?

Біля переправи через Дніпро знайшов розбиту пасіку. Мертві бджоли лежать у вирві від бомби. Лежать, як обмерзлий цвіт під яблуною. Уцілілий вулик повантажив на воза, хоч і кричали жінки: ще нам не вистачало, щоб бджоли дітей скусали, самі пішки йдемо, бо коні ледве поги волочать. Не відступився: чого вони вас кусатимуть, ви ж свої, вони он припишкли з переляку, що й не виженеш на сонце.

Наморочився з вуликом на переправі. Як перехнябило воза, він ухопився за полудрабок, щоб утримати його — і об-

тяв собі косою пальця, але вулика з рук не випустив. Зате як ласували потім діти солодким медом.

— Перші дні у Фрезенталі ми почували себе, як на іншій планеті. Куди не повернись — усе чуже. Ніде й деревинки немає. Кинулись коней запрягати, а в німців-колоністів були дишли з тополі. Хіба ж це дишля? Гупни об коліно — й відразу два маеш. То ми їздили аж за Волгу дишли нарізати. Доріг не знаємо зовсім, навколо степ у снігу, гукай на все горло, однак ніхто не почує. Ой, і наїздився я там за рік, скільки разів від вовків тікав...— Бджоли сідають йому на руки, вигріваються і злітають. Він звик, і вже навіть не відчуває їхнього дотику. Одна всілася на щоді — не зганяє, навіть цигарковий дим пускає в інший бік.

Двоє рябих кошенят бавляться шнурівками його черевиків. Бджоли, либонь, ревнують, бо одна сіла кошеняті на носа — і воно, перелякане, подалось у сіни.

— Я був пасічником до війни, а тоді довелось професію столяра освоїти. Як тільки приїхали у Фрезенталь, померла дружина вчителя Мартинюка. Кинулись — хто труну зробити? — а серед нас жодного столяра. І дошки в селі не знайдеш. Я мусив відчепити двері в хаті і з них зробив щось схоже на домовину. Бачите, на чому вчився столярувати. А потім і колиски робив, теж була потреба. Яму для небіжчиці копали всім селом, земля промерзла на глибину могили, заступи ламаються. Іноді й сам собі не віриш, що все це пережито.— Іван Денисович встає, ходить по подвір'ї, щоб заспокоїтись. Дістає з кишені шматок хліба і кидає псові. Терпко пахне сушеними сливками (у Бахматівцях, Терешівцях, Аркадіївцях — в усіх навколишніх селах сушіння сливок стало ще в минулому столітті промислом, а Бахматівці — столиця цього ремесла), пахне осіннім лісом, що з усіх боків обступає село. Стрункі мальви стоять під вікнами, світять бузково-вишневими квітами і тому схожі на нічні телевежі. Важкі жоржини вже хилять голови до землі, як сонні діти на руках у матерів.

— А тоді мене призвали на фронт. Визволяв Польщу, Че-

хословаччину. Аж у сорок сьомому повернувся. Бахматівчани вже були дома. Пасіка розбита, рої подичавіли, в дуплах гніздяться. Почав потроху доводити до ладу. Восени люди вже мед їли. Солодкий мед. Усе життя, можна сказати, біля бджіл провів. Тільки торік передав колгоспну пасіку молодшому. Навідуюсь до нього часто. Та й вони до мене аж на подвір'я прилітають...

Він хоче звестись на ноги, але на руку якраз сіла бджола. Довго чекає, поки вона обігріється і полетить.

Вже піду сам, лікарю

(

Пташині косяки летять над селом. Сонце таке низьке, що, здається, хоче пустити на зиму корінь у Бахматівцях. Чи і його задурманили запахи осінніх сушениць?

У лікарняному саду вітер уже перегортає пожовкле листя із прозорими хрящиками, як на крильцях метелика. Куриться туман над ставком. Скочується з горба в село череда, господарі розчиняють хвіртки для корів, лаштують налігачі та дійниці.

Ми ходимо з Лідією Феодосіївною Климчук осіннім садом біля лікарні, шелестить листя під ногами, жінка щоразу поправляє білий очіпок на голові і довго стежить за пташиними ключами у небі над Бахматівцями.

...Вона йшла сільською вулицею, молода й гарна, усміхалася стрічним, розкидала свій щебетливий «добридень» направо й наліво (навіть у ті двори, де лише кури хазяйшовито сокотіли), але й порожні хати відповідали їй своїм розлогим «...де-е-нь». Було їй добре і чудно якось, і хотілось отак ходити й ходити по селі, і вітатись із людьми, і чути гарячу землю червня під ногами.

Бо під самісіньким серцем у неї всрушилась її перша дитина.

Це було вранці. Дитина прокинулась разом із матір'ю і стрепенулась у материнському лоні. А вночі почалася війна.

— Я сама не з Бахматівців родом, звідси мій чоловік, але зараз для мене ріднішого села немає. Серце моє тут прописане назавжди. Гляньте, краса яка — заплакати можна від щастя. І від бахматівських людей мене вже піщо не відірве...— Вона підхоплює рукою жмуток опалого листя, тулить його до лица і, перевівши подих, додає: — Хіба що ота, з кошою, але й житиму в тих, кому врятувала життя...

Першого ж дня війни її чоловік, командир Червоної Армії, пішов на фронт, не добувши своєї відпустки у батька.

— Вирушила з бахматівчанами на схід не лише тому, що не випадало дружині командира залишатись в окупації, а щоб дитина моя не народилась у неволі. То й поїхала, прихопивши з собою тільки вузлик з пелюшками. І зараз бачу, як при переправі через Буг той вузлик падає з воза і пливе за водою. Мене ледве стримали, щоб не скочила в річку. Я взагалі була їм тягарем у поході, помочі з мене ніякої, на сьомому місяці вже ходила, але як вони берегли мене! Катерина Павлик тричі на день поїла молоком від найкращої корови, Іван Шевчук віддав глечик з медом, що взяв на дорогу, найм'якшим сіном воза вимощували. А як з'явиться німецький літак над дорогою — мою підводу першою заганяють у ліс...

Молода жінка сидить під деревом на лавчині, колише сповиток з дитиною, а коли Лідія Тодосівна порівнялась із нею, підвелась і вклонилась їй.

Бахматівчани справді берегли Лїду, бо вона несла в собі їхнє майбутнє, а без майбутнього вони б самі перестали бути людьми. Це був закон, якому вони не зрадили навіть у найжорстокіших випробуваннях тяжкого рейду.

Коли везти її далі вже було неможливо, Іван Шевчук не пошкодував продати свою корову, щоб посадити Лїду на поїзд: вона стільки пологів прийняла у Бахматівцях, то хай і сама народить по-людськи, не під гуркіт бомб, а десь там, у глибині Росії, в теплі якоїсь лікарні.

А коли бахматівчани обжились на саратовській землі — не забули про неї, розшукали і покликали до себе у Презенталь.

Приїхала я в Урбах. Самотня, дитинка на руках та вузлик з дитячим одягом, а морозище до кісток шпигає. Іду пероном, а мене чоловік з десять наших, бахматівецьких, зустрічають, кутають у кожух, садовлять на сани, дитину забірають з рук, мене годують (аж із села везли казанок з борщем, вкутавши його в кожушину)... А я плачу, не можу стриматись. І вони зі мною плачуть.— Руки в неї тремтять, не знає, куди захватити: то в кишені халага, то за спину, то поправляє білу шапочку на голові.

З її появою у Презенталі було відкрито медпункт.

За тридцять кілометрів, з рушницею напоготові (довкола ж вовки чигають!), погейкуючи на волів, вона везла в село ліки, замість хворої доярки йшла доїти корів на ферму, приймала пологи, відкачувала Параску Слободзян і Сою Шум'яцьку, коли ті топились із трактором, доглядала дітей ковпаківців, що прибули із Сумщини. Майже з небуття повернула хворого білоруса Володимира Лясковця.

Разом з усіма повернулася в Бахматівці і зразу ж взялася за ремонт лікарні.

— Приміщення розбите, запущене. Бездомні коти сповігають по палатах, в операційній ластівки гнізд наліпили, павутиння, як неводи, розвішане у дверях. Тепер і не впізнати. Бачите, як розбудувались. Лікарня обслуговує усі навколишні села. Палати на п'ятдесят місць. У цій улоговині, біля парку, ставок буде, альтанки поставимо над водою. Тому й на пенсію не йду. Павлик у нас недавно лікувався — то вже ми з ним наговорились, усе життя наше на Саратовщині пригадали.

Зачиняються вікна в лікарні, тягне прохолодою від лісу. Пахощі живиці пересилюють запах медикаментів. У парку сутеніє, вкладаються на нічліг тіні. Стовпчики диму піднімаються із сільських димарів і в'ються до неба, як сліди реактивних літаків.

Лідія Тодосівна виходить з лікарні вже переодягнутою. Квітчаста хустина, зав'язана по-бахматівському, збита на чо-ло. Піджак накинутий наонашки — холодно. За її руку тримається хлопчик, тихенько ступає по східцях.

— Обережно, обережно, Васильку, шов може розійтись. Поволі йдуть стежкаю.

Хлопчик визволяє свою долоньку з її рук. Кілька кроків робить сам. Повертається до неї обличчям:

— Я вже піду сам, лікарю.— Вибирає найкращий листок під ногами і невміло тицяє його в руки жінці.

Лідія Тодосівна довго дивиться йому вслід. Листок лежить на її долоні, як чиясь тепла рука.

Он зоря дивиться

Легимо на мотоциклі у ніч. Іван Кошельник поклав свої великі руки мені на плечі — править: отут заверни ліворуч, а тут пускай на всі колеса, за деревами пригальмуеш і повернеш на тічок.

Швидка їзда, мусянджевий багнет світла, увігнаний у ніч, чорний осінній вітер з лісу — все це додає нам азарту.

З різних кінців села до току біжать миготливі вогники.

— На десятю будуть усі. Може, Василь Стадник, секретар комсомольської організації, запізниться, в нього сьогодні побачення, казав, що відпрацює своє на току,— кричить Іван мені на вухо, бо вітер перехоплює в нього слова.

То вже сільська традиція — коли колгоспові важко, всі, хто живе в селі, стають колгоспниками. От і сьогодні вся сільська інтелігенція під Івановим керівництвом виходить у нічну зміну на тік. До ранку зернові відвійки мають бути вивезені на кормовий завод. Рівно о десятій незмінний завідуючий колгоспним током Григорій Костик вмикає рубильник транспортерів та віял.

Потужний прожектор обмацує кожну постать, химерно переплітає людські тіні, безжально видовжує їх і кладе на стрімкі кагати зерна. Навіть від двох невеличких дівчаток (сільських бібліотекарок) Надійки Яреми та Софії Костик стеляться велетенські тіні через весь тік.

Артур Пасічник (здається, що у його черевиках є якісь невидимі пружини, котрі не дають йому і хвилини встояти на місці) вправно заганяє під вантаження самоскид. Висунувся з кабіни, повернув назад голову, аби точніше поставити машину. Іван високо підняв дерев'яну лопату, коригує: давай, давай, сміливіше...

— Сто-оп! — виривається одразу з багатьох уст, і самоскид, верескнувши гальмами, зупиняється.

Піднімається курява над током, транспортер двома довжелезними лапами обіймає кучугуру із зерном, широкі лопати горнуть пшеницю у його пенажерливу пащу.

— Не всгигнемо до ранку. Половину, може, сяк-так вивеземо. Однієї машини мало. Артур, хоч і інженер з вищою освітою, але нічого тут не придумас.— Іван заганяє лопату в копицю зерна, щось метикує і йде до Артура.

Машина навантажена, і ми перекурюємо.

Низенький чоловік мружить очі проти світла і розтирає долонями ногу в коліні.

— Болить стара костомаха, як не задобрюю, а болить. Ич, запаніла, зимою будеш відлежуватись.— Олекса Браславець лягає на купу зерна і довго потягується. Він — один з колгоспних бригадирів — кілька місяців тому переламав ногу, ще має право вигрівати її на осінньому сонечку, але сьогодні сам прийшов у нічну. І лише тепер, коли ми чекаємо машину, я помітив, що він трохи накульгує.

На тік в'їздять дві машини. За кермом другої — Іван Кощельник. Вправно заганяє її під транспортер, вискакує з кабіни і береться за лопату.

— Заглушіть мотора, Іване Сергійовичу, — басить Василь Стадник, що вихопився із ночі майже непомітно і вже разом зі всіма горне зерно з купи.

— Який хитрий... Ключа не маю. Шофер десь спить, поклавши його під голову. І то добре, що завели в гаражі. Хай бурчить...

Тепер робота увійшла в ритм, токовисько гуде безперервно, а ми перекурюємо по черзі.

Григорій Костик приніс відерце холодної води з кринички, прикрив його великим лопухом, щоб не насіювалось полови, потім накинув на плечі дочки фуфайку, бо розігрілась, а осіння ніч підступна: торкнеться вітер вологих плечей — довго пам'ятатимеш.

Танцюють тіні на білій стіні комори, курять теплим відпаром кучугури зерна, як погаслі вулкани, падає роса (он вона іскриться на тім'ї кабіни самоскида), молоді вітренята повискакували з нічного лісу — гострять зуби на зиму, бо дошкуляють нам з такою запопадливістю, на яку здатні лише учні.

Перед останньою кучугурою — колективний перекур.

Лягаємо на зерні. З поля його завезли вологим, то починає поволі горіти всередині, розгребеш рукою — гаряче.

— На зерні не простудишся. Чуєте, як дихає. Отак колись у дитинстві мама напалить піч, а ти вилізеш на запічок, витягнешся на гарячому зерні — благодать! — Глибше заривається в зерно Іван і закурює.

Тепер ми всі бачимо небо. Тягнеться через холодний простір світу краплистий Чумацький Шлях, наче якийсь тюхтіюватий візник порозтрушував за собою золоті зернятка, і вже багато тисячоліть його не можуть визбирати птахи.

— Дідько його знає, але скільки не живу, весь час здається мені, що ота волоока зоря — оно, правіше, над Бахматівцями, бачите? — весь час дивиться на мене і наче вивчає. Чого їй треба? — чи то ремствує чи тішиться Софійка Костик.

І після її слів починає світати.

На цій солодкій землі

Иду сивою бахматівською дорогою під липами. Тиша така, що можна почути удари власного серця, можна почути, як жовкне лист на дереві, як стугонять під землею джере-ла, як по осінніх урочищах птахи гострять крила для пере-льоту.

Така тиша, що я знову чую, як озиваються в мені їхні голоси.

...Біжить із саду *баба Катерина*, вище засакує рукави:

— Ой, літуне старий, за кого я тільки заміж вийшла? Хочеш сам чоловіка провести в дорогу! А я що, гірша? Хай вона западеться, та сушня, як вона мені в печінки в'їлась. Дай-но хустку нову накину. Візьми собі, сину, яблучок на дорогу. Це з тої крислачки, що сама, без нього, садила. Дітей не маю, то хоч тебе проведу в дорогу.

Обіперлась на ворота *стара Слободзяника*:

— Ти ж там буваєш по великих світах, може, десь зу-стрінеш мого Василя, то скажи, що я ще жива, чекаю. Ска-жи, що горід мені люди скопали, квашенину у погребі маю і бутлик горілочки закопала під грушею. А похоронну я давно спалила і попіл розвіяла. Може, побачиш, йому двадцять чотири роки, молоденький такий. Не забудь. На тобі карточ-ку, щоб упізнав.— Дивиться на дорогу і в руці її тремтить пучечок деревію.

Іван Шевчук стоїть на вигоні біля клубу, над ним кружляє кілька бджіл, обережно сідають на його сиву голову:

— Як пас не терло життя, а таки залишились людьми. Як не грасували нашу землю зайди, а вона для нас залиши-лася солодкою: дає хліб і мед. Мій батько завжди казав: перед тим, як іти вперед, оглянься. Вийдете на пагорб— огляньтесь на наші Бахматівці,— примовк, обдивляється своє осіпне село, відганяє бджолу, що кружляє біля самих очей, і додає: — А якби за вами полетіло кілька бджіл, то отам, на пагорбі, заверніть їх назад...

Григорій Павлик скидає бриля, ворушить великими сивими бровами, опирається на Катеринину руку.

— Мало не забув: у Фрезенталі залишилась назавжди наша Люба Думанська, заміж вийшла там. Позаторік приїздила із делегацією саратовців до нас. Каже, що її корінь тут, у Бахматівцях, але крона й плоди — у Новолипівці (так переіменували Фрезенталь). Я й сам лаштуюсь поїхати туди...

— Так я тебе й пушу самого,— втручається Катерина Петрівна і пригладжує волосся на чоловічій голові.

Стоїть на порозі лікарні *Лідія Тодосівна*, чукає на руках чись немовля і дивиться в небо із журавлиними ключами:

— Оце мале спершу почує про наш похід казку. А підросе — повірить...

Знову квапиться кудись *Василь Музика*. Не сповільнюючи кроку, вибачається:

— Коли вже можна буде сісти посидіти та хоч підрахувати, скільки мені років? Сьогодні підійшла черга череду пасти. Ледве вмовив жінку, що нерозумно в такий гарячий час використовувати Героя біля череди. А оце біжу на хор механізаторів, маємо виступати в районі. Ніби не можуть без мого голосу обійтись. Ну й пушу я їм сьогодні «півня»... Якщо не забуду...

Іван Кошельник стоїть біля розчиненого вікна свого кабінету. Вечоріє. Перевальцем ідуть гуси від ставка, у палісадниках перед будинками доцвітають пізні квіти, горить вічний вогонь біля постаменту, де поховано його батька. Вітер тербить високе гільце над хатою доярки Марії Огородник, що недавно віддала заміж дочку. Незвично якомось: двоповерховий будинок, асфальтові доріжки, балкони — і давнє гільце з квітів.

— Дивлюсь на наших людей і думаю: адже більшість із них пережили таку страшну війну, але вона не озлила їх, навіть не падщербила у душах споконвічної краси й ніжності. От що мене завжди зворушує. А ще думаю, що найстрашніші ті люди, які мають діряву пам'ять...

З улоговини бахматівська дорога піднімається вгору, звідки вже видно дальші світи і дальші обрії. І вона стрімко летить гуди, в цей осінній простір із заклопотаним людством. Хочеться оглянутись, але я чую голос Григорія Павлика — Треба багатенько пройти, аж годі можна оглянутись.

З пагорба бахматівська дорога схожа на велику натру джену руку, яка обіймає планету.

Ще б одне життя...

З

адушливий полудень розвісив над степом свої жаркі шатра: глянеш у небо — воно облікає погляд, глянеш уперед, на обрій,— а він курить сухою пилюгою, і гаряче марево загусло над землею, як вулканічна магма. Машини на ґрунтівках, напруживши всі свої кінські сили, тікають од хвостів куряви, що торочаться за ними, бо зупинишся — накриє тебе розмелений на борошно рудий піщаний туман.

Лише чернігівські ліси надихують сюди озонної прохолоди, але то буде аж увечері, коли забуряковіє небо на заході, коли, сухо пострілюючи, вистигатимуть бляшані дахи по баришівських селах, коли обліплені пасажирами грузовики, мотоцикли та велосипеди з усього району мчатимуть до Трубежа і Недри, до теплих сільських ставків, щоб змили із себе спекотний день тваринники, механізатори та городники. Це буде аж тоді, коли проклюнеться перша зоря і здивовано заблимає своїм вишневим оком із паморочливої високості.

Це таки буде потім.

А поки що Василь Єгорович опускає з пліч на спину піджака, витирає хусточкою обличчя, по якому рясними патьоками збігає піт, незграбними пальцями силкується відкрити нову пачку сигарет, шелестить обгорткою, врешті знаходить червоний хвостик-відмичку, закурює:

— О, не встиг чиркнути сірником, а вже горить. Ну й пражигь, як у пеклі. Одна ланкова вчора зігнала квочку з сідала, бо каже, що під нею яйця зваряться. А курчата і під сонцем вилупляться. Навіть колорадський жук не ризикує вилазити на гаряче картопляне листя. Бачите, природа ніколи не буває великодушною до кінця. Воно, може, й правильно — щоб ми не зледащили, бо чого тоді будемо варті.— Вже мокра хусточка ходить по обличчі, від того засмагле чоло то береться зморшками, то розрівнюється. Василь Єгорович говорить неквапливо, перед кожною новою думкою зосереджується, ніби випробує її, а потім ще уважно дослухається: чи точно вона прозвучала, чи дійшла до співбесідника саме так, як йому хотілось? Ось і зараз замовк, слухає, як гудуть бджоли над картопляним цвітом, як товчуться біля калюжі розморені сиекою горобці, попахує сигаретою і мружить до сонця великі голубуваті очі, над якими спроквола ворущається вигорілі, із сріблястою сивиною, брови.

Мікропортрет Василя Єгоровича Наконечного (автор — перший секретар райкому партії Іван Ісакович Пилипенко): «Хрестоматійний взірець людини на своєму місці. Приклад і філософський, і моральний, і життєвий».

Я весь час думаю про це, дошукуюсь і надто видимих і аж надто прихованих причин цієї істини, такої мудрої і древньої, що нею можна вимірювати загальний сенс життя цілих поколінь. Деталь для роздуму: чим більше людей відчуватимуть себе на своєму життєвому місці, тобто, якомога доцільніше використовуватимуть свій інтелектуальний та фізичний потенціал — тим досконаліший і довершений образ всього суспільства. І якщо це не самоціль, якщо зберегти розумну міру, то важко звинуватити у кар'єризмі людину, яка прагне до вищої посади, що дає можливість їй масштабніше використовувати свої потенційні можливості.

— Я, синок, іноді міркую собі так: який капітан не мріє стати майором, а майор — підполковником? Для цього ж

вони й живуть. Але,— Василь Єгорович робить значущу паузу, припалює погаслу цигарку.— Але... вчора ще чоловік був капітаном, а сьогодні йому присвоїли майора. То ти думаєш, що за день він став на цілу позначку розумніший? — Він знову затується, піднімає на плечі й опускає свого піджака («не скидаю, бо в мене у кишенях уся радгоспна бухгалтерія за весь період мого директорування»), прокашлюється.— Так от, новоспечений майор або вже давно ним був за своїм розумом, або так і залишився капітаном. Бач, як складно це все.

...Наконецного розшукали на полі. Перебіг очима коротку телефонограму: «Бюро райкому партії о п'ятій». Василь Єгорович заквапився: Пилипенко рівно о п'ятій і розпочне. Наконечному подобається така пунктуальність, хоч деякі й нарікають на неї, закидаючи секретареві надмірний, «не сільськогосподарський» педантизм. А чого й справді тринькати час по райкомівських коридорах, адже сьогоднішня хвилина настільки спресована, що нею можна міряти суть нашого життя.

П'ята — значить п'ята, треба поспішати: шлях від Войкового до Барिशівки неблизький.

Наконецний сподівався, що розмова на бюро знову піде про поглиблення спеціалізації кожного радгоспу району. Досвід підказував, що це шлях перспективний і єдиноправильний. Врешті таки буде покінчено із безглуздою господарською застиканістю, стихійною експлуатацією землі, розпорощуванням сил і коштів. Але перехід на вузьку спеціалізацію — то шлях кропіткий і повільний, мимоволі з'являться накладні витрати, треба планувати навіть невдачі і зриви на перший період. Та інакше зараз не можна. Район мусить годувати Київ — двомільйонне сучасне місто. Треба перебудовувати спосіб господарювання — переводити його на промислову основу, перекоювати психологію керівників та підлеглих. Масштаб роботи такий, що є над чим думати.

Та він був приголомшений, коли довідався, що Пилипенко зібрав членів бюро райкому лише для того, щоб обговорити кандидатуру Наконечного на посаду керуючого трестом радгоспів.

Він не просто огинався для годиться, а виклав такий асортимент думок, доводів, незаперечних аргументів, що в щирість його відмови важко було не повірити.

— Я керую найбільшим на Київщині радгоспом. Це моя висота. Хоч радгосп і один з краших в районі, я маю у своєму господарстві сотні невирішених питань. До кінця мого життя їх вистачить. На більше я не здатен. Тому я прошу вас чисто по-людському...

Ситуація в трактуванні Івана Ісаковича Пилипенка:

«Як людина я б міг відступитись. Але, крім Наконечного, у нас не було інших кандидатур (хоч претендентів — багато). Такого господаря, працелюба, авторитетної людини, що вмiла б мислити і сучасно і перспективно, — в нас більше не було. Я знав, що на наше прохання можуть надіслати когось із області, але це був би відступ од нашого ж таки принципу: ставка на власні кадри. Якщо їх не вистачає — треба виховувати. Заступник, який два-три роки попрацює з Наконечним, стане добрим керівником. До того ж наступав переломний період в методах нашого господарювання, а Наконечний гостро, розумно сприймає новизну. Умовили».

Йому висунули беззаперечні докази, і залишився єдиний вихід... що вів до кабінету керуючого трестом, де чекало по-рожне крісло.

Посада його не лякала. По війні Наконечний був секретарем райкому партії у Димері, обіймав керівні господарські посади в різних районах області — отож йому посильно. Але то був лише пошук себе самого, та й обсяг роботи був інший.

— І я тоді був молодий. У моєму віці людина міркує так: взявся за якесь діло (мале воно чи велике), жили із себе витягни, але зроби, бо часу тобі залишається все менше й менше. В мене ж це звичка, якій не вмiю зраджувати. хоч би й хотів. І ще люблю, щоб мої руки і розум постійно були при конкретному ділі. Так я вже сформувався як людина...

Наконечний — не просто мудрий, хазяйновитий чоловік з уродженим талантом хлібороба (це може здатися за першого

знайомства з ним) — він уособлює в собі високоосвіченого, мислячого, невгамовного у пошуках найдосконаліших варіантів господарювання керівника. До того ж — у ньому живе внутрішня, невишколена інтелігентність, що проявляється лише там, де вона є доконче потрібною, де на неї є попит. В решті ж випадків він нічим не відрізняється від своїх односельців, серед яких народився і живе зараз. Без кокетування, без удаваної підробки «під селянина».

Він швидко перелаштував свій спосіб мислення на загально-районні масштаби, мотався по господарствах, визначав їхні вразливі місця, його практичне око було точне, як рентген.

— Хто-хто, а я знав, що не в своїх саях. Мені бракувало саме отієї конкретності: у своєму радгоспі кожну людину бачив щоденно, знав, на що вона здатна, — все як на долоні, кожну галузь і ланку відчував, як своє власне тіло. То приносило радість. Радість, яка мені необхідна для того, щоб спокійно заснути і прокинутись із світлою головою вдосвіта. А в тресті: телефон підскакує на столі, як рибина на сковороді, мало не щодня викликають до Києва — то в міністерство, то в обласний трест. Може, воно й смішно, але навіть краватка, яку у Вуйковім надівав лише по святах, — почала тут мені душили горло. Не встигаю кожного дня побувати в усіх радгоспах району (а звик же володіння бачити на власні очі весь час), злюсь сам на себе, а коли втрачаєш внутрішню рівновагу — то вже не ти.

Ситуація в трактуванні секретаря райкому партії Володимира Нестеровича Силкова:

«Ми були переконані, що вчинили правильно. Особистість Наконечного можна оцінювати за найвищими мірками, але передусім — він талант, народжений, сформований літами праці і стосунків з людьми, талант і керівника, і хлібороба. Трест під його керівництвом запрацював раціональніше, жвавіше, впевненіше. Ми мали можливість займатися питаннями перспективними, знаючи, що із насущними, сьогоднішніми планами все буде гаразд, бо радгоспами керує Наконечний.

І саме в цей момент Василь Єгорович рішуче поклав нам на стіл заяву: поверніть мене назад у Войкове, там досі немає директора, і за рік господарство вже пасе задніх.

Виходить, він усім своїм життєвським досвідом, розумом, інстинктом збагнув: я не на своєму місці. Ми й досі дивуємось цій його гречній і таки рідкісній мужності. Він сказав собі правду, відкинувши всі спокуси і психологічні нашарування. Ми мусили капітулювати».

Наконецький повернувся у «Войківський» з полегшенням, тішився тим своїм настроєм. Цілий рік радгосп був без керівника, його лихоманило. Все те, чого досяг Наконецький за багато літ своєї напруженої, копіткої праці, потребувало не лише поновлення, а й повного відродження. Він з азартом узявся за господарювання, наче завинив перед своїми земляками, наче втрачено той рік з його особистої вини.

— Я переживав: піде поголос, мовляв, не впорався старий, викинув білий прапор. Та й досі вдячний людям, що вони розумно збагнули ситуацію. Моя мама Уляна примовляла тоді: оце, синку, вже збиралася помирати, але як ти повернувся у Войкове — поживу ще. Так воно й сталося. Мама мене завжди любила. Як зараз пригадую: ще малим зовсім був, у нас вилупились маленькі гусенята, граюсь із ними, а вже час гнати корову на пасовисько, тоді мама подивляється на мене, усміхнуться і просять старшого брата, щоб пішов попас корову, а я щоб погрався з гусенятами. Таке ж ніколи не забувається, хоч два віки живи. Забути маму — забути себе самого. Так багато кажу про неї, бо ми сиротами росли, тато зовсім молодим помер: підсаджував старшого брата на горище, тріснула драбина, то він, уже падаючи, таки викинув хлопчика на горище, а сам упав донизу, забився і швидко помер. А мама виростила нас і, як кажуть, у люди вивела. Сестра Ольга у Войковім стала першою трактористкою, потім — бригадиром...

У дворі польового стану з масними плямами нафти, що в'їлися в піщаний тічок, порізаний гусеницями та колесами,

запападливі цвіркуни мантачать свої монотонні скрипки. Перевернуті догори днищами термоси сушаться після обіду на паколах біля кухні. Рудий кіт облесно мурликає, косуючи оком на сіру зграйку горобців, що говчуться біля відра з водою.

Важко повірити, що це і є той завжди ярмарковитий, велоголосий центр радгоспного життя, де з ранку до вечора вирішуються чи не найважливіші проблеми дня сьогоднішнього і завтрашнього, де завжди хтось вовтузиться під черевом трактора чи комбайна, де перегукуються басовиті чоловічі голоси, де пострілюють димком мотори, як похідні солдатські кухні, і видихають із себе втому. Тепер він, як полишене гніздо: походить сита попеляста курка, пасеться кухарчина корова, щоразу закидаючи голову, відганяє в'їдливих мух, що прилипають до вологої від спеки шерсті. Кілька ластівок сидять на електричних дротах, демонструючи свої бездоганно білі манишки на грудях. За такої спеки, напевне, і ластівки ремствують на свій чорний диригентський фрак.

Усі сьогодні в полі. Вулиці порожні. Собаки, висолопивши червоні, лопатисті язики, наче ніяк не можуть проковтнути велику турецьку перчину, нудяться на прив'язі, бо ні на кого й гавкнути о такій порі, коли почалася косовиця.

— Щоб зробив докорінну ревізію в коморі своєї пам'яті, і тоді не знайшов би такого року, як оцей. Колись же на тих жнивях було, як в океані: пливеш, пливеш, а берега не видно. Лише восени відчуваєш, як постарів за літо. А тепер два тижні — й по них. Цього літа, повірте, у відпустку можна вже йти... От подивіться, що сталося у нас на Баришівщині за останніх кілька років: керівники району займаються стратегічними, «з дальнім прицілом» питаннями. Хто живе лише сьогоднішнім днем — не потрібний дню завтрашньому. Ми звільнили їхній розум для майбутнього. Не можеш розв'язати проблему — звертайся, допоможуть, ледачкуєш — не будуть панькатися, випадково збочив — не дадуть зайти в тупик. Власна ініціатива заохочується як найважливіша людська якість. Це дало можливість нам, керівникам господарств, бу-

ти більш самостійними. Але за таких умов директор радгоспу не може покласти тільки на себе. Хочеш чи не хочеш, а мусиш собі добирати керівні кадри, які б могли мислити і приймати рішення самостійно. І от, будь ласка, жнива у розпалі, а я маю можливість приділити вам час. І, як бачите, спокійний...

Про цьогорічні жнива я таки доволі наслухався від директорів радгоспів і механізаторів Баришівщини.

Про ці жнива Пилипенко почав думати ще торік, у розпалі польових робіт. Збирав інформацію про всі новинки жнивварських надбань республіки, країни. Аналізував їх, «примірював» до баришівських умов, посилав розвідників на Херсонщину (прочув про конвертний спосіб Вороніна), узагальнював досвід дніпропетровців, робив вирізки із зарубіжних журналів.

Напередодні жнив у радгоспі «Березанський» зібралися всі комбайнери району. Перед ними було викладено матеріали, зібрані за рік. Більш ділової і активної розмови між механізаторами в районі не пригадує ніхто. Сукупно вироблялась цьогорічна модель жнив.

Конвертний метод прийнято одногоспно. Комбайнер, що їздив на Херсонщину, довів: при двох поперечних прокосах лану економиться десять відсотків часу на зрізанні кутів.

Для чого починати косовицю на всіх плантаціях одразу? Лише тому, що так звикли? А якщо проаналізувати, скільки втрат на цій віджилій традиції: обламався комбайн — чекай годину-дві ремонтників, чекай машини, щоб вивантажити бункер, треба порадитись із агрономом, а він на іншому полі. Як за таких умов організувати відпочинок? Чому б не зібрати всі сили в один фокус, не централізувати жнива?..

На період жнив усі механізатори переселяються в наметове містечко, де є душ, телевізор, бібліотека, їдальня, медпункт.

Відмовились од традиційних посад комбайнера і його помічника. Для чого помічник? Воду носити? Вода за плечима,

в термосі. Хай буде старший комбайнер агрегату і просто комбайнери, мобілізовані лише на період жнив. Отже, є можливість працювати у дві зміни. Причому зміни короткі, по п'ять-шість годин. Відпрацював — іди в наметове містечко (воно поруч), прийми душ, поспи чи почитай книжку, поїж.

Наповнився бункер у комбайна — до тебе під'їздить вільна машина, бо весь транспорт тут. Щось обламалося — вмиль під'їдуть ремонтники. Розумно, зручно, практично. Час ущільнюється.

— Помітили,— зауважує Василь Єгорович,— на току водій віддає комірникові свій кольоровий жетон, а той йому повертає інший. Такий же обмін і між комбайнером та водієм. От вам і весь облік. На жетонах прізвища. І не треба ніякої писанини, як було колись. Кожен може порухувати свої жетони: водій знатиме, скільки перевіз за день, і комбайнер — скільки намолотив, а комірник — скільки прийняв. Одиниця — стандартний бункер. Бачите, а раніше не подумались. Вік живи, вік учись.— Він зачерпує холодної води із дубової бочечки, накритої кленовим гіллям, зі смаком п'є. На кварту сідає строкатий метелик і довго січе крильцями. Василь Єгорович не зганяє його, хоч воду вже випито до дна.

Аж двиготить поле від радгоспних комбайнів, що врізаються в суху стіну пшениці, чубаті копиці соломи вишиковуються в рівні ряди, сьогодні ж їх буде звезено і складено в скирди або перемелено на січку.

— Аби тільки не вперіщили дощі. Хай би вже шаленіло сонце. Зараз жнивувати, як лисого голити.— Василь Єгорович пригладжує засмаглою правицею сивого чуба. Лець помітно всміхається.

Сьогодні вранці ми йшли вулицею Войкового. Безлюдна, вона нагадувала річище пересохлої ріки. Василь Єгорович сутулився, мовчав, затято смоктав цигарку. Очі його не перескакували з будинку на будинок, а орали двома поглядами піща-

пу землю під ногами. Я здогадувався: по цій мовчанці він таки щось розповість.

І люди довкола нас, і речі, що нас оточують, завжди запам'ятовуються з якогось одного вразливого епізоду чи деталі, і тоді скільки б ми не жили, завжди будемо пригадувати оте свіже враження. Так само, як при слові любов, ми завжди на мить уявляємо образ коханої.

Кілька літ тому помер у Войковім тракторист Микола Мележко. Думалось: йому ще орати й орати землю, засівати її й обкошувати, гуляти на весіллях і п'яньчити онуків, топтати барвінок і пити чарку за чесь здоров'я, а його нема. Наконечний любив цього мовчкуватого чоловіка, любив неквапливо погомоніти з ним. І — нема Миколи. Біль стискав його серце, підступала сльоза до очей. Нема.

Знав, що безсилий зарадити чимсь, безсилий навіть сказати Миколі гарне слово — не почує. Залишилось віддати чоловікові останню шану.

Наконечний думав з усієї сили, перемагаючи біль.

Коли винесли Мележкову домовину із двору, плач Миколиної рідні раптом загубився у гуркоті моторів. За людським натовпом рушили всі радгоспні трактори. Промазученими кулаками втирали сльози трактористи і горбилися у кабінах, схиливши непокриті голови. Процесія простувала через усе село, її металевий хвіст губився далеко за будинками. Вчителі перервали уроки і вийшли з учнями на вулицю. Шофери зупинили машини і довго тривожно сигналили.

Попереду процесії їхав Мележків трактор. Наче ожила, продовжилась у часі ота давня народна градиція, в якій «козака несуть і коня ведуть». В Миколиному тракторі весь час, наче од ридання, захлинався мотор. Напевне, йому також було нестерпно боляче.

Прощальне слово на сільському кладовищі говорили з Миколиного трактора.

— Набачився я смертей на війні, ой, скільки набачився, сам був прошитий кулями і січений осколками, але серце

ніяк не може змиритися з холодною думкою: людини, яка працювала поруч, немає, назавжди немає.

...Війну Василь Єгорович зустрів у Кременці. Збігали останні місяці служби, він уже жив домівкою, снились йому дніпрові заплави біля Димера, лагідні руки дружини та голубі оченята дочки Галинки.

Тієї ночі, двадцять другого червня, йому паснилась левада, всіяна червоними маками, на другому краю її стоїть дружина з дочкою, а він ніяк не може перейти до них через макове поле, і маки такі червоні, аж вогніє від них земля й небо.

— Тривога! — цей поклик прорізав нічну тишу.

Наконецький зіскочив з ліжка, протер очі, не дуже й квапився — учбові тривоги були досить частими. Шкодував, що перервали йому солодкий сон.

Невдовзі їхня танкова частина вже стояла в ліску, хлопці курили, дехто куняв, усівшись під танком. Василь також заплющив очі, може, повернеться до нього оте нічне видиво: силкувався уявити макову леваду, але бачив перед собою лише червоноще, криваве марево.

І тут над головою полетіли літаки. Він розплющив очі й побачив чорні хрести на їхніх черевах. Цих хрестів було так багато, що Наконечному здалося: летить кладовище над головою. Фашистські літаки летіли бомбити Броди. Усім своїм еством Василь збагнув значення того віщого сну...

Його сікли кулі під Сталінградом, лікарі зашивали йому рани, і він знову воював, зціпивши зуби від ненависті, хоч ніхто до війни не міг пригадати Василя лютим. Коли йому прикріплювали на груди ордени і медалі, він жартував: мо' яка куля зрекошетить від них...

— Я тоді всю злість із серця вицідив. На багато років упред. І зараз, коли треба когось вилаяти, довго збираюсь із духом.

Ми сидимо біля лісового куреня на пасіці. Навколо вічок вуликів вовтузяться бджоли, пасічник Микола Коновал чаклує біля медогонки, бджоли сідають йому на обличчя, але він не одмахується від них, знає — не випустять жало.

Василь Єгорович довго стежить за бджолиним танцем на приступці вулика:

— Ба, як витанцьовує? То означає: знайшла медоносне місце, кличе за собою інших. Скільки доброго сказано в народі про бджолу. І не дарма. Я недавно дізнався про цю цікаву обставину: бджола гине не від старості, а від того, що в неї стираються від роботи крила. Отак би про людину сказати: вмерла, бо в неї стерлися від роботи руки. Але буває, що людина спершу старіє серцем і думками. Тому для деякого старість наступає в тридцять чи сорок років. Сумно...

«Войківський» колись був типовим радгоспом. Займалися всім потроху: були і вівці, і корови, і свині. Пісковики давали погані врожаї: пшеничний лан перед жнивими проглядався наскрізь, мсв рідке сито. Ляжеш на одному краю — побачиш, що робиться на протилежному. Витягнеш одну галузь, загрузне інша, отак і хитаєшся в різні боки, як циркач на дроті.

Пилипенко поклався на досвід Наконечного: проаналізуйте, яка галузь у вас найперспективніша, виходячи із загального профілю району, що ви можете дати столиці у найбільшій кількості і по найнижчій ціні?

Не так просто це було вирішити, адже напрямок обирався на багато років, на кілька поколінь уперед. Якщо мислити конкретніше, то від цього вибору залежить і доля села, вкладений у спеціалізацію капітал мусить плодоносити.

Врешті Наконечний зуленив свій вибір на картоплі й кукурудзі; вони не норовисті, пісковики прогують їх, а не прогують — допоможемо добривами та людською ласкою.

Найгірша та земля, яка без господаря, якою користуються «напрокат». Послав механізатора на якесь поле, він відробив своє — і трава не росте, завтра хтось інший прийде сюди. А що коли закріпити ділянку за механізатором? Як працюватиме — такий і зарібок. Порадився з людьми — прийняли пропозицію. Принаймні, спробувати можна.

Наконецний організував механізовані загони. Комплектував їх уважно, враховував і родинні, і приятельські стосунки войківчан, добрав керівників загонів авторитетних, поважних, хазяйновитих.

— Тепер я можу і не з'являтися на цих полях. А правду кажучи, приїжджаю до механізаторів тоді, коли кепський настрій. Як рукою знімає. Бо порядок бачу. Восени хлопці знають, де буде їхнє поле, то вже стараються, щоб воно було і зоране по-людськи, і удобрене, і доглянуте. Мені в це втручатись не треба, хіба що допомогти у чомусь, якщо звернуться. А найголовніше — вони настільки вивчили агрономію, що можуть «заткнути за пояс» середнього агронома. Весною посіють, за літо прорихлять, удобрять, самі ж і зберуть восени. Весь цикл у їхніх руках. Цікава деталь: зараз, в оцю спекоту, нікого не побачиш на кукурудзяному чи картопляному полі; хлопці встають о четвертій і працюють, поки не припече, тоді йдуть додому, а спаде задуха — знову на полі аж до ночі. І я не втручаюсь в їхній робочий день. Три механізатори обробляють 310 гектарів картоплі. А як викристалізувалися характери цих людей!

Заходить розмова про радгоспних механізаторів. Василь Єгорович хвалить командира загону, кандидата в члени обкому партії, Петра Усмединського, нагородженого орденом Леніна.

Підходить пасічник з вощиною, насоченою прозорим бурштиновим медом, кладе її на велику таріль. Сохнуть стеблинки деревію на столі, пахне ромашка, що сушиться в пучках на шворці, — пасічник збирає усяке зілля для зимового чаю. Вже близько десяти років він пасічникує в лісі, тому й знається на всякому зіллі, на звіриних звичках.

— Дика льоха в нашому лісі, Василю Єгоровичу, опоросилася, маєм приплід. Прийшов на літування вовк з вовчицею, а ще блукає в лісі самотній вовк, видно, буде між вовками війна за вовчицю. Пробуйте меду — це вже червневий, з різно-трав'я... — Микола Коновал дістає бутлик з прохолодним настоем трав, розливає у склянки, щоб запивали запашний мед.

Водій Наконечного ходить між молоденькими деревцями, куштує ще зеленуваті яблука, кривиться. Крізь стіну лісу долинає гуркотнява жнивного поля.

Вирішивши питання з механізагорами, Наконечний зайнявся ще однією наболілою проблемою в господарстві.

Інтенсивна механізація полегшила, а то й повністю замінила фізичну працю на фермі. Але робочий час доярки все одно залишився розтягнутий із досвітку до вечора. Отже, якщо нормалізувати, стиснути робочий день доярки — проблему, вважай, розв'язано. Триразове доїння споконвіку було традиційним. Ранок, полудень, вечір. Жінці залишаються невеличкі «вікна» (власне, два «вікна») протягом дня. А в неї ж сім'я, домашнє господарство. Хоч золоті гори обіцяй, а молодь іде на ферму неохоче. У пошуках виходу Наконечний замахнувся на традицію: спробуємо перейти на дворазове доїння. Але ж, це негативно вплине на надої. Ну й хай. Він готовий піти на таке. Недаремно ж одна доярка якось сказала йому: «Не людина існує для молока, а молоко для людини, Василю Єгоровичу...» Треба думати про завтрашній день. За останніх чотири роки вийшло на пенсію більше ста осіб. Він прикинув: до вісімдесятого вибуде ще 151 робітник. Всі ці вакансії не заповняться молоддю, якщо залишаться такі умови праці.

Колись ми ще будемо дивуватися і вклонятися в уяві цим дивовижним жінкам нашого століття — невиспущим матерям у скромних батистових хусточках, з лагідними очима, які вдосвіта вирушали із села на ферму і повертались звідти вже під зорями, аби пили молоко великі міста й малі села. Будемо дивуватись, як вони встигали народити і виростити прекрасних синів і дочок, не бідніти від одиоманітності своєї праці. Дивуватимемось, як вони не покинули цих своїх ферм, спокусившись на роботу легшу й цікавішу?

Все це боліло Наконечному, і він таки пішов на ризик.

— Не віряться, що все вже позаду. Тепер доярки цілий день дома, доять двічі на день: о сьомій ранку і о сьомій вечора. Молоді корівчини одразу ввійшли в цей режим, старі — повільніше. Доярки жартують: «Нарешті ми виспались, Василю

Єгоровичу, ото спасибі вам. Аж тепер відчуваю, що чоловік полюбив мене, бо і на роботу його проведу і нагодую ранняню, а ввечері зустрічаю дома з вечерею».

Але Наконечний далекий від того, щоб заспокоїти себе думкою: все зроблено, всі знаки запитання вирівняно в знаки оклику. Замість розв'язаних — з'явилися нові, як гриби після дощу. Цілий день худоба тепер під наглядом пастухів та скогарів. А хто сьогодні іде в пастухи? Той, хто зовсім не придатний до іншої роботи. А від них тепер залежать надої. Якщо що совісний чоловік — усе гаразд, а як попадеться п'яничка або ледашо... Є над чим думати знову.

Василь Єгорович заглядає у літа наступні.

— Треба, щоб молоко з ферми ішло просто в київські магазини, з радгоспною етикеткою, щоб доярка сама відповідала за його якість. Тоді самовідрегулюється багато питань. Сьогоднішня наука і техніка вже можуть зробити ферму ідеальною: поставте потужні вентилятори і кондиціонери, змивачі гною, які б діяли постійно, — назавжди зникне багатівіковий запах стайні, якого так боїться молодь (дівчата, що працюють на фермі, купують парфумів у кілька разів більше, ніж їхні ровесниці). Тільки щось не дуже квапляться наші вчені та інженери. Я збудував за свій вік у Войковім двадцять шість корівників. На мій превеликий сором — всі вони типові. За інші просто не беруться будівельники з підрядних організацій. А що в тих ти-по-вих? — Василь Єгорович аж кривиться, вимовляючи це слово. — Нічого, крім деяких вигод для корів. А люди? Люди! Тісна комірчина для доярок та для миття бідонів. І ми змушені будувати їх, знаючи, що вони вже застарілі ще в момент закладки фундаменту. — На його сивій скроні затріпотів живчик, на вилицях заграла жовна.

Був у Наконечного недавно такий випадок. Пізно ввечері зайшов до його кабінету тракторист. Сів, помовчав, закурив:

— Прийшов я, Василю Єгоровичу, в дуже делікатній справі...

— Слухаю тебе.

— Надумався до Києва переїхати...

— Не жартуй. Хата в тебе як дзвін, можна до Переяслава в музей перенести як взірць сучасного житла. Заробляєш добре, стоїш у черзі на «Жигулі». Середній київський робітник може тобі позаздрити...

— Воно то так, я все маю. Оце перебирав костюми у шафі, нафталіном посипав. Знаєте, скільки їх у мене зібралося? Більше десятка. Отож я й надумав на кілька років поїхати до Києва, щоб зносити їх там.

Звісно, тракторист не збирався нікуди їхати, він просто загадав загадку директорові. І пішов. Наступного дня знову сидів на тракторі.

А Наконечний кілька днів не міг забути тієї вечірньої розмови.

Він збудував у Войковім чотири нових магазини, двоповерховий гастроном (у Баришівці такого немає), школу, чотири їдальні, готель, півтора десятка радгоспних квартир, гуртожитки, двоповерхову контору. Але все це, виявляється, уже надто звичне. Клуб, хоч і давній, але пристойний. Однак всього цього, виявляється, мало. Діє магнітне поле столиці, якому вже не можуть протистояти ні гарний будинок, ні власна машина, ні кольоровий телевізор у світлиці...

— Останні свої роки я присвячу саме цій проблемі. Не маю ніяких готових рецептів, треба шукати самому. Цього року почну будувати новий Палац культури. Знайду найсучасніший проект і таки збудую, інакше залишуся у вічному боргу перед односельчанами. Я думаю не про дах і стіни, не про двері й вікна, а про той дух прекрасного й світлого (без якого людська душа так і залишиться сліпцю), що буде витати в новому Палаці. Якщо й визначати головну тенденцію нашого життя — то це шлях до духовності. Тільки тоді людина зможе залишитись людиною і на землі, і в космосі.— Василь Єгорович дивиться в небо над лісом. Стара ластівка вчить літати ластовенят. Їхні молоденькі крильця тремтять, як стріли компаса при наближенні магніту.

— Якби мені ще одне життя! Та почати його з розгону, без війши і без помилок...

— Якби вам ще одне життя, Василю Єгоровичу, ми б мали свого міністра сільського господарства,— усміхається водій Володимир.

— Ні, Володю, помиляєшся. Мали б ви просто набагато кращого директора радгоспу, ніж маєте зараз. Треба підніматися лише на ту висоту, з якої твій зір найкраще бачить те, що треба робити. І бачить людей, точніше — бачить очі людей, яких ти любиш...

Він висмикує на межі кущик деревію, розтирає його в долонях і довго, пожадливо похає. Розправляються зморшки на чолі, крізь смагу пробиваються на щоках рум'янци, листатий кленок притінює його обличчя.

Від того він схожий на юнака, який тільки заходить на своє житейське коло.

Зацвісти й запліднити

Червоне тім'я сонця ще визирало з-за обрію, і провислі драти електричної лінії пересікали те вогнисте сонячне чоло, як тонкі зморшки. М'який вечірній сіверко виколошкував сутінки із яготинських лісів і гнав їх у розімлілі, сизі од денної куряви, густі від власних тіней, зосереджені у своїй зрілості радгоспні сади.

Ластівки сікли крилами, як замашними ножицями, перкалеві шатра дня, напнуті над Хмільовим. Надвечір'я текло на землю, поволі гусло, змішуючись із довгуватими тінями дерев, будинків, людей. Телевізійні антени нашорошували роги на будинках, як равлики, що повиповзали із мушель. На прохолодний асфальт скрапували чорні, переспілі ягоди шовковиці. Діти гапали на батькових велосипедах по вулиці.

Ми стоїмо біля гусакуватого крана сільського водогону, од якого біжить вологий рівчачок, де хлюпаються горобці та каченята. Михайло Карпович широко розставив ноги, стріпую

пилюку з холош, підставляє руки під сріблястий струмінь води, довго п'є із жмень, а тоді заходиться вмиватись. Чинить він це голосно, азартно, сміється й відфоркується, переціджує холодну джерелицю крізь засмагли вузлуваті пальці, стріпує чубом, охкає і довго витирається хусточкою, поступившись місцем біля крана мені.

— От тепер можна й далі жити. Тим більше, що діватися пікуди — треба жити. Он скільки людей чекає біля контори.— Михайло Карпович ретельно причісується, пригладжує п'ятірпцею вологого чуба, відпускає високо засукані рукави сорочки, розвінує прим'яті манжети.

Біля контори статечно покурюють чоловіки, жінки сидять на лавиці, де все дужче пахне вечірня матіола. Запах її, солодкувато дурманний, хмільний, либонь, таки наvertsає їхні думки у давню й недавню молодість, у ті вечори з повним місяцем за вікном, коли матіольні пахощі не давали їм заснути аж до ранку. Із зеленого гілляччя тополь сочиться тиха музика. Горобці, що цілий день дрімали у розтрубі гучномовця, тепер обминають його.

Михайло Карпович зиркає на годинника і квапиться до контори: він привчає до точності інших, то де вже там давати попуст собі.

— У молодості життя здається нам довгим, ба, навіть — безконечним. Легко піддатися на спокусу: я ще все встигну, відстань така, що голова йде обертом. А потім ми починаємо весь час не встигати. Одних ця хвороба засмикує настільки, що годі й зосередитись на чомусь присутньому. Тоді залишається найсумніший варіант — з острахом чекати старості.

— А до якої категорії ви відносите себе, Михайле Карповичу?

Залягає різка складка у міжбрів'ї, великі сірі очі поволеньки звужуються, губи зливаються в рівну, червонову смужку, наче він боїться, що може прохопитись поспішна відповідь, за якою шкодуватиме потім.

— Я? Та, напевне, до тих, хто квапиться.— Він випростує свою високу статуру.— Але квапиться зробити сьогодні все

найнеобхідніше для того, щоб мати право перейти в день застрашній. Це той варіант, який відповідає моїй особистості. Він, ясна річ, виснажує мене, але й збагачує. Приклад цьому — все прожите і зроблене мною.

Портрет Михайла Сусли (з уст секретаря райкому партії Володимира Силкова): «Як на мене — саме таким мусить бути сьогоднішній партійний вожак на селі. В поточні партійні справи «Хмільовика» ми майже не втручаємось. Авторитет Сусли не потребує підтримки зверху, цей авторитет склався впродовж багатьох років і досяг того рівня, на якому й повинен перебувати секретар парткому радгоспу. За багато років Сусла не мав жодного голосу «проти» на перевірних зборах. Його домашній бібліотеці може позаздрити і науковець».

Я вдячний йому, що навіть про людське око не почав запрошувати мене бути присутнім на його розмові із тими, що прийшли сьогодні на прийом. А начеб і була спокуса продемонструвати (знав же, що писатимуть про нього) своє вміння викликати людину на відверту розмову, перейнятися сімейними клопатами своїх підлеглих чи просто підтримати людину, вивести її зі стану вагання. І все ж він відчув, що присутність сторонньої особи хоч і не стане на заваді, а таки змінить щось у настрої і його самого, і співрозмовника. Сусла не захотів ризикувати, бо до нього прийшли люди, які добре його знають, і найменша його «театральність» впаде їм в око, зруйнується якийсь один невидимий місток у їхніх стосунках — і поновити його буде вкрай важко. Він знає, у що це може обернутись, тому вибачається і йде до контори.

Сусла любить і шанує людей старших від себе за те, що вони більше прожили, більше зробили, стали від того добріші й мудріші. Ровесників своїх він поважає: одні події залягли у їхніх біографіях, один хліб їли, одним повітрям дихали — ділити їм нічого. «З дальшої часової відстані у нас буде одна мірка — покоління». До молодших у нього батьківське ставлення. Вони мають повторити його життя. Повторити в кращому варіанті. І чи той «кращий варіант» відбудеться — багато

в чому залежить від нього, Сусли. Ці його стосунки будуються не на хистких засадах інтуїції, а на усвідомлених, перевірених формулах його взаємин з людьми.

— Лише не подумайте, що я повністю відкидаю інтуїцію. Тоді б, очевидно, наразив себе на величезну кількість помилок. Набагато більшу, ніж то дозволено людині, яка взагалі не має підлеглих, а що вже казати про секретаря парткому? Інтуїція постійно живить розум, оновлює його, підхльостує до поступу. Інакше не можна. Тим більше серед людей на тій землі, де народився, виріс і живеш.

...Коні йшли повільно, одмахувались хвостами від гедзів, що обсідали вологі кінські спini. Чоловік раз у раз посіпував віжками, махав кленовою галузкою, відганяючи болотних комарів, які впивались у тіло навіть крізь полотняну сорочку. В душі його незлобливо, спроквола боролися радість і зі смутком, а він сам начебто був осторонь, обачно користувався правом спостерігати той лагідний тлум у своєму серці, бо йому було солодко усвідомлювати, що те серце таки не зачерствіло у цілоденних клопотах біля багатодітної сім'ї, біля цієї пісної, піщаної землі, відвойованої у мочарів та болотиськ. Його життя, либонь, таки сягало свого найвищого перевалу, його, Суслине, сонце стояло у полудні, коли людина залишає по собі найменшу тінь, коли серце скупішає на пристрасті короткочасні, а натомість посягає на відчуття триваліші й глибші. Віп мав причини на цей свій теперішній стан. Ось і третю дитину випроводив аж туди, за Трубіж, звідки вже зовсім недалеко до велелюдного Києва. Хай вчиться Михайлик: Суслів рід має кого залишити й біля землі і подарувати місту. Хай розкорінюється їхнє прізвище і там, у столиці. Три меншеньких сини ще ростуть, входять у силу.

Коні повільно трюхикали в грузькому піску, розмахували головами, начеб ствердно ставились до роздумів свого погонича.

— Я чекав перших каіікул. За рік не встиг стати городянином, бо село сиділо в мені досить глибоко, до того ж я не поспішав переінакшуватись. Хотів, щоб цей процес відбувся

без принуки, хотів пережити і відчутти його сповна. Часу в мене було доволі. Сільська постань ще не пройшла — ка-нікул я чекав з нетерпінням. Скучив за родиною, за товаришами. Вже ж мав повернутися парубчаком, уявляв, як засну на сіпї під зорями, як залищатимусь до своїх ровесниць (рік у Києві додаватиме мені сміливості). Літнє село оберталось в моїй уяві строкатим калейдоскопом, вчаровувало й заколисувало під гомін київських трамваїв. Останні дні червня занурили мене в це світле чекання, яким я ласував з усієї сили.

Це був червень тоді ще звичайного сорок першого року.

Михайло йшов з Києва через Дарницю, Бориспіль... Це дорога до його Олександрівки. Тільки йшов він у колоні своїх ровесників з технічного училища. Цей його шлях називався евакуацією на схід.

Приголомшені подіями останніх днів, понуро йшли шістнадцятирічні фезеушники, сухо торохкотіла щєбінка під ногами (тільки-но почалося будівництво граси Київ—Харків), місили пилюгу на узбіччі, щоразу поступаючись вантажним машинам, дехто з них надовго губився у колонах біженців і плакав од радості, наздогнавши товаришів. Михайло йшов мовчки. Думка про те, що так він і пройде за якихось кілька кілометрів від рідної хати, не зазирне в очі матері, не почує заспокійливого батькового слова, була такою болісною, що на якісь інші відчуття він уже не міг спромогтися. Сутулилась його молода постать, запилюжені черевики ковзались по щебеню, козилок від форменого кашкета обпікав пальці. Позаду палахкотів пожежами зелений Київ, і годі було озирнутись туди, бо заплачеш від різі в очах або від чогось іншого — незбагненно болючого.

До цієї миті небо належало птахам. А тут зненацька в нього вдерлися фашистські літаки і посипався на голови біженців смертельний дощ.

Упав, підломивши ноги і зойкнувши «мамо!», Михайлів товариш справа. Дівчинка з переляку побігла в поле, але кулі наздогнали її, і вона впала обличчям у нескошене жито.

Палає автомобіль на дорозі. Навмання розбігаються біженці, полишивши свої пожитки.

Літаки погойдують крилами над головою, фашистський льотчик з моторошною усмішкою виконує свою чорну повинність.

Михайло не витримав його хижого погляду — і побіг.

Вже давно почався ліс, але щось гнало його і гнало вперед, здавалося, що й крізь дерева за ним стежить скляне око пілота. Куці шмагали по обличчю, давно загубився кашкет, кров сочилась із подертих рук, а він затято біг, як білка, що втрапила в колесо, в якій немає іншого виходу, — біжи, поки не втрапиш останньої крихти сил.

Через кілька днів Михайло постукав у вікно батьківської хати.

(

— Від того, кого ми сьогодні приймаємо в партію, залежить і завтрашній день нашого суспільства. Тому я не розумію деяких колег, які поповнюють ряди своєї організації людьми невиразними, «круглими», такими собі добрячками, які нібито й працюють добре і сім'ю мають благополучну, і виконавськими здібностями не обділені. Начеб є всі деталі для позитивної характеристики. А саме оця «позитивність» мене завжди насторожує. Це ж давно перестало бути міркою громадянського потенціалу сучасної людини! — Михайло Карпович замовкає, думаючи про щось своє.

Молодий тракторист Анатолій Луб'яний нічим не відрізнявся від своїх товаришів по бригаді. Хіба що повною відсутністю отієї бездумної покірності, яка кидає людину притьмом виконувати вказівку бригадира чи когось із радгоспних керівників. Він завжди зберігав за собою право висунути свій контрдовід (іноді й без потреби, наче вправлявся у пошуку різних варіантів підходу до справи). Однак Сусла, придивившись, визначив, що така поведінка Луб'яного походить не від бажання будь-що «стати навпоперек», просто жвавий розум хлопця шукав виходу на люди, в конкретну якусь справу.

Суспільна активність цього розуму тільки почала розвиватись, і Сусла поставив собі за мету: пришвидшити цей процес, зібрати його в один фокус.

Анатолій досить швидко прореагував на увагу Сусли, підтримка секретаря парткому психологічно поставила його в таку ситуацію, коли простакувата задержуватись за будь-якої нагоди видавалась просто смішною. Тим більше в устах... бригадира тракторної бригади. Подав ідею — сам її і реалізує.

— Молодий комуніст Анатолій Луб'яний зараз керує відділком радгоспу. Він ще далекий від ідеального керівника середньої ланки, але ж яку відстань уже подолав (розумову, духовну) від рядового тракториста до керівника відділку. І все це за нашої допомоги, на очах у всіх. Він ще може «зірватись» на зборах з етичного тону, але це здебільшого результат його молодечої категоричності, гарячковості. Я намагаюсь поправляти його дуже обережно, щоб не «округлити» його характеру, бо один невірний крок з мого боку — і людина замкнеться назавжди, стане ординарною і прісною. А яка тоді користь з неї? Нульовий індивідуум. Підтакувач, бездумний двійник старшого за чином... Тому я набрався терпіння, хай хлопець «перебродить», хай дозріють у ньому життєвські соки — і це буде справжній комуніст, не вискочка і не «тишко», а мислячий чоловік із своїм поглядом на життя. Більше того, я вірю в те, що через кілька років з нього буде добрий секретар парткому радгоспу. Дуже б хотів, щоб саме так сталося, бо він продовжить ті кращі традиції, які є в нашій організації. Принаймні я не бачу перспективнішої за нього людини серед молоді. Звичайно, Анатолієві ще вчитись, займатись складним процесом самовиховання, але «вихідні дані» його дуже надійні. — Сусла приязно усміхається, зриває з вишні червону ягоду, кидає її в рот і довго смакує, ніби перевіряє, чи вже дозріла.

Таких плачів, як у травні 1942-го стара Олександрівка ще не чула. Може, чула їх давня київська земля під час та-

таро-монгольських навал. Хлопців і дівчат зганяли на сільський майдан. Бризкали піною фашистські вівчарки, смерділо перегаром від конвоїрів, вулиці були зрошені сльозами матерів і бранців та бранок. Найдужче заходилась плачем колгоспна ланкова Марія Сусла. Двійко її дітей вже стояли у натовпі на майдані. Ще бачила їх, ще чула їхні голоси:

— Бережіть себе! Як не повернусь — сійте чорнобривці під вікнами на мій грядочці. Щороку сійте на пам'ять про мене, мамо-о,— це старшенька, Поліна, подає свій тоненький голос із гурту.

— Мамо-о! Тату-у! Я повернусь! Бо як же без вас?..— то Михайло піднімає над головою стиснуті кулаки.

Іх везли в товарному вагоні. Хлопці збилися у задній частині вагона, а дівчата — в передній. Лише Михайло не розлучався із сестрою. Монотонний стукіт коліс геть виснажив душу, тільки спогад про батьків болісно обпечив її і блискавкою просвердлить мозок. Наче лежиш у прірву із зав'язаними очима.

Доля закинула Михайла у Відень на військовий завод, а Поліну — в Судети.

При першій же нагоді Михайло тікає. Кілька днів волі на чужині, серед ворогів. Страх перед кожним стрічним — але воля! Він уперше пересвідчився, яким великим коштом треба платити за неї. Майже роком Освенціму, потім — інших таборів, цих супермашин, що вимелювали з людини навіть найменші людські ознаки. Лише сильна і мужня натура могла зберегти себе повністю в цих умовах. Михайло залишився собою, бо вже на дев'ятий день після визволення командував взводом піхотинців на Сандомирському напрямку.

Кожен бій приносив йому заспокійливу радість, змішану із солодкими передчуваннями повернення додому. («Дивне відчуття: знаю, що я віддаляюсь від Олександрівки, дорога лежить на Берлін, але весь час здається, що шлях на Київщину від того все коротший і коротший...»)

А під самим Берліном — тяжке поранення. Лише сльози на очах молодого хлопця Михайла Сусли зупиняють хірурга від ампутації ноги. («Ось вона, рідна, топче барвінок тридцять

літ після того вироку. Нагадає про себе за найменшої пере-
міни погоди, але ж я таки на двох. Скільки доріг ще відміряв
нею, скільки весіль відтанцював...»)

— Запитуєте, які риси необхідні людині на моїй посаді? По-перше, всі ті, які властиві споконвіку людям, котрих шанують інші.— Він щиро усміхається і дивиться на верхів'я тополі, що купається у сонячних променях.— Це цінувалося завжди і ні на крихту не перетерпіло інфляції на сьогоднішній день. А коли конкретніше, то передусім — щирість. Справжня, чистого золота, щирість. Перед людьми можна зіграти раз, другий, третій... Але за десятим твоя фальш таки просочиться у якомусь вчинкові. Тоді втрапиш усе. Перетворишся на надокучливого адміністратора довкола якого виникне атмосфера нашіптування, нею в першу чергу користуватимуться балакуни та ледарі. Від всього цього може врятувати лише твоя абсолютна щирість з людьми. Коли вони повірять у неї — тобі під силу все. Бо твій щирий гнів зрозуміють так само, як і щирю приязнь.

Ще одне, про що я завжди думаю,— вміння залишатись звичайною людиною, перебуваючи на якійсь посаді, не втрачати добросусідських стосунків з односельчанами. У великих справах ти мусиш бачити далі, ніж інші, маєш право на авторитет, а в життєвських не повинен відрізнятись від інших. Зневажаю тих керівників, які в перший же рік свого обрання на посаду закладають фундамент... нового особняка, а не власного авторитету.

За теперішніх умов вузької спеціалізації господарств секретар має бути спеціалістом провідної галузі виробництва. Це мінімум, а норма — обізнаність в усіх галузях життя, зокрема — в сучасній культурі. Мені сподобалась думка відомого на Україні голови колгоспу Пилипа Жилюка: всі найкращі риси керівника він узяв з художньої літератури. Я вірю йому. Прекрасні людські якості, які є в кожному з нас,— література збирає в один пучок. Вмій лише їх осмислити і розумно

реалізувати в своїх діях. Не вірю тим нарікальникам, які свою духовну обмеженість виправдовують хронічною зайнятістю. Коли знаєш, що дома тебе чекає цікава недочитана книжка, розумніше розпорядишся своїм часом, швидше залагодити справи. От і сьогодні вже вкотре згадую, що маю ввечері дочитати «Вовчу зграю» Василя Бикова.

По війні Михайло Сусла повернувся у своє село, спираючись на костур, з нього ще довго виходив запах госпіталю. Мати відпоювала його травами, з часом прострелена нога стала надійніше опиратися на рідну землю.

Тоді в навколишніх селах замість дерев'яних сволоків клали в хатах витягнуті з болота обгорілі рами машин. На забитих у стіни багнетах сушилися вінки цибулі. Колгоспні шофери збирали по узбіччях запасні частини для своїх пошарпаних півторачок. Не раз вибухали міни під їхніми ногами, але життя таки брало своє.

В радгоспному саду Михайло Карпович знайомить мене з найстарішим шофером Хмільового Миколою Панасовичем Греськом. При спогаді про ті часи в старого Греська зникає усмішка з обличчя.

— Ой, сину, краще не згадувати. Ввечері запрягаєш натомлених коней, жінка кладе торбу з харчами, прощається, наче на явну смерть ідеш,— і вирушаєш під Борщів. Щоб удо світа бути там. І всенький день длубаєшся в болоті (кожної секунди чекаєш вибуху під ногами). Бо треба машину зібрати для колгоспу. Отож і підбираєш усе, що під руки попаде, а ввечері починаються торги, обміни, бо в тебе є семеро коліс, але немає кермового управління. Ходиш поміж людей з інших колгоспів, вимінюєш. А тоді весь отой брухт везеш додому. Грицько Тараненко починає збирати машину на подвір'ї, а я їду знову. На осінь таки змонтували свою тарабайку. Возили вдвох хлібоздачу у Баришівку. Мотузками зв'язували, але їздили — все ж таки підмога людям. Тепер у Хмільовому ціла автоколона, торкнув стартер — поїхав. За дві години

відвезу у Баришівку черешні й знову тут буду. А тоді, бувало, цілий день змарнуєш на одні рейс. Ну, бувайте, я вже поїхав,— знов усміхається Гресько, чавить ногою недопалок і сідає за кермо нового грузовика.

Стояв теплий недільний день у Хмільовому. Поволі бралось на осінь. Дугами повигиналось гілляччя в садах, обтяжене плодами. Хмільовчани ярмаркували в Березані, дітлахи бавились біля клубу, чекаючи денного кіносеансу. Михайло Карпович читав книжку під деревом перед хатою.

Через хвіртку загукав чийсь хлопчина:

— Михайле Карповичу-у! Там якісь гості приїхали до контори: «Ча-а-йкою»...

Сусла здивувався, насторожився. Ніяких гостей він сьогодні не чекав. Швидко вдягнувся і пішов до контори.

Чорна, зі стрімкими лініями машина блищала на сонці. Двоє чоловіків (старший і молодший) сиділи на лавці. Обидва були йому незнайомі.

Молодший підвівся при наближенні Сусли:

— Даруйте, що без попередження... Герман Титов. А це — мій батько. З Москви спеціально їхали до вас. Подивитись на сади «Хмільовика».

Аж потім, коли ходили між радгоспними деревами, з'ясувались причини цього несподіваного візиту.

«Хмільовик» постачає космонавтів своїми найкращими яблуками. Вони обов'язково входять до раціону космічних хлопців у Зоряному. Якось скуштував цих яблук і батько космонавта, закоханий у садівництво. І з тих пір наполягав: повези мене, сину, в цей радгосп, хочу побачити на власні очі, як росте таке диво на звичайних деревах. За першої ж нагоди й поїхали.

Михайло Карпович був зворушений цим візитом, охоче розповідав старому Титову про «яблуневі таємниці», про те, як насаджувались ці сади у важкі повоєнні роки.

— Гостював у нас космонавт із батьком недовго, але яке

це має виховне значення для наших садівників. Ми цю гордість економно використовуємо впродовж кількох років.

Тоді, після війни, у Хмільовому займалися усім потроху. Сусла обіймав скромну посаду голови профспілки, але був одним з тих, хто наполягав: треба садити сади — це найперспективніша галузь для наших земель.

Межиріччя Трубежа і Недри, хоч і бідне на чорнозем, але має близькі до поверхні води. А для саду нічого кращого й не треба. Так, ще задовго до наступних реорганізацій, було визначено основний напрямок «Хмільовика». Тому, коли визначалась спеціалізація господарств на Баришівщині, — у Хмільовому все вже було вирішено.

— Ми б сьогодні господарювали набагато краще, якби нас п'ять разів не перекидали з главка в главк. Тепер ніби вгамонилось. І ось перший результат — будуємо фундаментальне овочесховище на вісім камер (6 тисяч 600 тонн). З пуском його буде ліквідовано сезонні витрати. А то в серпні — вересні ми топчемо яблука, груші, сливи, як болото, а в січні — лютому це вже дефіцит. Тепер у будь-яку пору року будемо належним чином зберігати свою продукцію.

Ми сидимо з Михайлом Карповичем на м'якій травичці, що рясно зазеленіла на алеї Любові, — це плід його фантазії, розкішні алеї тополь уздовж села.

— Я таки належу до оптимістів. І не бачу проблем, яких не можна було б вирішити у нашому радгоспі. Збудуємо овочесховище — матимем великі прибутки. За них побудуємо сучасні квартири, Будинок культури, впорядкуємо дороги. Хто ж тоді поїде в Київ тинятися по гуртожитках? Є задля чого жити, правда ж? Адже головне не лише зацвісти, а й заплідноносити.

Вслухаючись у себе самого

Поволі вгамовуються клетотливі надра серпня. Птахи косують оком на південь, а їхні крила вже виміряють висоту.

У серпні людина випростується, бо над її головою спіють яблука, і вона хоче дотягнутись до них рукою, а грона винограду висять перед очима, як оманливе сузір'я. Земля вже здійснила своє найбільше чародійство, все її зсло вигналось угору — і людина тепер схожа на соняшник, повертає обличчя до зрілого плоду.

Навіть хворі у лікарняному саду села Перемога мимоволі підкоряються цьому серпневому закону.

Око довго зникає до строкатості кольорів: воно виключно палахкотять на великих клумбах довкола лікарні, витанцьовують на хустках літніх селянок, що приїхали навідати в лікарні когось із рідні. Ця оргія кольорів доповнюється синявою неба над лікарнею, білизною халатів, блакиттю очей головного лікаря Петра Ілліча Фількова.

...За кілька місяців війни він подолав шлях від Воронежа до Києва. Ішли цією дорогою необстріляні курсанти, молодість давала їм лише одну перевагу — можна було тижнями не голитися, бо в декого ще й вуса не пробілися. Навіть молоді ноги не витримували, хлопці хилились один одному на плече, коли морив сон та втома. Але й уві сні не відступала війна: лементує голосами тих поранених, яких він перев'язував, стогне і борсається в крові, як допотопне страховисько. Тоді ледь склепить очі — одразу прокидається, щоб не підпустити до себе того видива. І знову повертається до реальності, де стонуть перебинтовані солдати, в лихоманці кличуть до себе матерів і наречених, командують невидимими ротами і плачуть від болю.

Єдина втіха — заплющити очі й покликати сюди, у виривання війни, отой промінчик, що зігрів його в селі під Воронежем.

...Щойно відгримів бій, іржали поранені коні, солдати на-

швидко руч копали братську могилу, артилеристи перетягали гармати на нові позиції, кашовари розпалювали похідну кухню, Петро перев'язував поранених на селянському подвір'ї. Він випростався, аби перевести подих. Втоmlений погляд враз насторожився, метнувся в сусіднє дворище. Провів тильною стороною долоні по очах: чи не привид? Серед двору, як ґиклик війни, її бруду й жаху, стояла молода дівчина. Стрімкий водоспад кіс спадав їй на плечі. Дівчина усміхалася сонечку, а може, своїй вроді чи молодим літам та, найвірогідніше, просто раділа, що вона живе, що смерч війни щойно відкотився від села і більше сюди не повернеться. Їй було байдуже до чі-хось поглядів, до лементу й шарварку довкола, коси лоскотали плечі, молодий спориш ластився до босих ніг, якби у небі зараз з'явилися птахи, вони б неодмінно сіли їй на плечі, але вони прилетять на місце бойовиська нескоро.

— Я ніколи більше її не зустрів. Але снилась вона мені на війні майже кожної ночі, і від того гуркіт канонади не був таким моторошним.

Він пішки долав немилосердно довжелезні кілометри шляху на Київ, місив масний чорнозем — вкинь у нього зернину, то віддячить тобі сторицею, — умивався водою тихих річок, що текли між зеленими берегами та вербовими левадами, почував у хатах привітних селян, з яких війна не витравила м'якого гумору, непоказної щедрості й доброти. Він знав про цей край багато, родинні спогади про Полтавщину заміняли йому дитячі казки. Патріарх їхнього роду — дід Юхим, який прожив сто дев'ятнадцять років, колись узяв собі в дружини полтавську красуню Мотрину. З Полтави вони пішки пішли аж на Байкал, де міцно пустив корінь великий рід Фількових. Тепер він ступив на батьківщину предків. Була вона потоптана фашистською ордою, понівечена і спалена.

Залишився позаду визволений Ніжин з братською могилою закатованих фашистами партизанів, з голосним плачем дружин і матерів.

А Ядлівка зустріла їх гробовою мовчанкою. Обвуглені димарі стриміли у небо, як зведені кулаки. Зчорнілі стовбури дерев — кладовище колишніх квітучих садів. Дошана будка край дороги — ото і все житло, в якому мешкав єдиний житель Ядлівки — старий дід. Худючі бездомні коти сновигають порожніми вулицями, та сови стогнуть у лісі.

Старий дід, утираючи долонею сльози на запалених очах, розповів Петрові про драму Ядлівки. Селяни розквіталися з поліцаєм, якого настановили фашисти, однієї ночі відправили його душу до чортів у пекло.

В селі одразу ж влетіли карателі (у них уже були дані про зв'язок ядлівчан із партизанами); як білоруська Хатинь, запалала Ядлівка, всіх працездатних було вивезено до Німеччини, в концтабори.

Петро ходив по цьому страхітливому кладовищу, в горлі стояв давкий клубок. Здавалось, лише диво може повернути сюди людей. Вкрай треба було напружувати уяву, щоб повірити, що колись тут гуляли весілля, пахло печеним хлібом, цвів барвінок і плодоносили сади...

Він віддав дідові свій пайок і швидко наздогнав частину, що прямувала до села Світільного, там вони мали зупинитися на постій. Петрові випало ночувати в хаті, де був хворий на туберкульоз хлопець. Це теж один з тяжких наслідків окупації.

Прощаючись, Петро Фільков пообіцяв господині: доб'ємо фашиста — повернусь і вилікую вашого сина.

— Та мое повернення затягнулось, хоч обіцянку я твердо закарбував у пам'яті. Те, що я не міг повернутись одразу після перемоги, — заложало не від мене. Я демобілізувався лише в п'ятдесятому році. Щоб стати справжнім лікарем, треба було вчитись. Легко сказати: вчитись, а я вже одружений, мешкаємо з дружиною на квартирі, народилась дочка — обвішаний житейськими проблемами, як рекламна тумба афішами. Зараз і сам дивуюсь, як встигав: підробляв у дитячому садку фельдшером, підміняв лікарів у поліклініці. Щоб зводити кінці з кінцями, навіть вишивати навчився: тоді в моді були ви-

шиті картинки, а мене колись сестри знічев'я навчили того ремесла, от і знадобилось. Колеги замовлять якийсь сюжет, то я за кілька ночей і вишию. Але найголовнішим було навчання в інституті. І весь час хотілося поїхати у Ядлівку, подивитись, чи ожила вона? Ще раз повторюю: свій бург я не забув.— Великі чорні брови, наче намальовані вуглинкою, ворущаться над очима у такт думці.— Тому, коли підписував призначення, відмовився од місця в Києві, бо у списку була Баришівка, лікарня якої обслуговувала і Ядлівку, перейменовану на Перемогу. Ясна річ, сімейний корабель почало хитати після мого рішення. Я ні в чому не звинувачую свою колишню дружину. Зрадити собі тоді я не міг. Це б означало мою найголовнішу поразку. Обрав шлях — не відступайся від нього. І я пішов ним. Дружина зараз живе у Києві, часто приїздить до мене, ми зустрічаємось як добрі приятелі, у яких було кілька років спільного життя, які мають одну на(двох дочку, але кожен живе так, як вважає за потрібне. В її уяві я просто дивак, який досяг у житті набагато менше, ніж міг би. Я залишаю за собою право думати інакше. Отже, що тому ми вичерпали. Приїхав я до Баришівки з направленням на посаду завідуючого районним відділом охорони здоров'я.

Коні дибубляли розбитою піщаною дорогою, їздовий був чоловік неговіркий, і Петро мав можливість побути наодинці із своїми думками, поновити в пам'яті давню зустріч зі спаленою Ядлівкою. Яка вона зараз? Чому не осідають в ній лікарі (за короткий час їх там змінилося більше десяти), коли без них вона зараз просто не може обійтись?

Село зустріло його насторожено: приїхав начальник, в начищених черевиках, при краватці. Ну, що ж, нехай подивиться, як у них з медичною допомогою. Ми он понавозили з Німеччини стільки всяких хвороб, що, мабуть, ніякі лікарі не допоможуть: після концтабірної баланди шлунки й нормальний харч не перетравлюють, а ще радикуліти, сухоти, нервові

виспаження, зубний біль... Якби почали їздити до Баришівки у лікарню — на цілі дні село порожніло б.

Люди здебільшого жили ще в землянках, тільки де-не-де височіли нові будинки. Так звана «лікарня» також містилась у землянці, її обладнання — тапчан та етажерка з медикаментами. Звичайно, важко когось умовити працювати в таких умовах.

Старого діда, з яким він зустрічався у Ядлівці під час війни, вже не було в живих. Більше він нікого тут не знав.

Повертався у райцентр похмурий, більшу частину дороги йшов за возом пішки, нервово жував зламану гіллячку.

А через кілька днів приїхав у Перемогу із своїми небагатьма пожитками.

Так майже двадцять років тому у Перемозі з'явився лікар Петро Ілліч Фільков, з яким невеличку відстань центральної вулиці села ми долаємо дуже повільно, бо весь час його зупиняють односельці, про щось запитують, радяться і прощаються лише тоді, коли бачать, що його чекає вже інший співбесідник.

— Так мені підказало тоді сумління. І виникло нестримне бажання утвердити себе як фахівця в труднощах. Вирішив: два-три роки попрацюю у Перемозі, підлікую людей від хвороб, які залишила їм війна, а тоді повернусь до Баришівки... Приїхав, а мене ніхто на квартиру не хоче брати. Причина зрозуміла: надто скомпрометували поняття лікаря мої попередники. Змилювався сторож, примістив мене у своїй сторожці на парах. Наступного дня жодна душа не заглянула до «лікарні». А я вперся також: не поїду звідси! Невлаштованість, холоднеча, поїсти ніде — герплю. Два тижні так і жив у сторожці. Знайшов спільну мову із сторожем, він мені і пояснив: люди вичікують, коли ви втечете, то ніхто і не йде на прийом, один їздовий при смерті лежить, а до вас не звертаються. Тоді я сам пішов до хворого. В ті роки у Перемозі жили здебільшого жінки, чоловіки не повернулись з фронту або з таборів. Я через дружину їздового (щодня ж відвідував хворого) вивідав, хто в селі слабує, силоміць кількох відправив

на лікування до Баринівки, за решту взявся сам. Багато мені допоміг тоді голова колгоспу Іван Трохимович Беззубий. Він тутешній, людей знав добре, а крім того, розумів, що він, керівник, відповідає за здоров'я своїх підлеглих більше, ніж за своє власне. З часом перебрались із землянки у селянську хату, дві кімнати відвели під лікарню, а в третій поселився я. Це було зручно, бо на прийом приходили люди і пізно ввечері (вдень ніколи, у полі працюють). Лише через рік у мене повірили, коли в селі було повністю ліквідовано дитячу смертність. І без мене вже не обходилось жодне весілля чи якесь родинне свято переможців.— Петро Ілліч скидає білий халат, взирає за двері, чи не прийшов хтось до нього на прийом, запрошує мене подивитись нову лікарню. Приязна усмішка не сходить з його уст, така усмішка буває у сильних і добрих людей, які, пройшовши більшу частину свого шляху, можуть радісно оглянутись назад.

Він показує світлі, затишні кабінети лікарів: зі смаком підбрані фіранки і штори, букетики живих квітів у вазах, сучасні скляні шафки для інструментів. Не поступаються по впорядкованості і палати для хворих, які розраховані на невелику кількість людей: теплі кольори стін, приємні пейзажні малюнки, буйнозелені вазони, розчинені у сад великі вікна.

— Два роки, поки ми будували цю лікарню, мені довелося бути і архітектором (їздив до Москви із своїми доповненнями до типового проекту), і виконробом, і «штовхачем», і добувачем матеріалів. А потім — садівником. Тридцять шість різних сортів дерев висадили у нашому саду, а квітковий букет на клумбах самі бачите. Навіть найкращі квіти зараз ніхто не зачепить, а було ж таке, що я сам сторожував уночі, упіймав парубійка, що заліз у квітник лікарні. Тепер він статечний господар, якщо роздобуде якийсь новий сорт квітів — приносить кілька насінин для лікарнянських клумб. Ми жартуємо: сплачує свій борг.

Гудуть бджоли над квітником, сонечко п'є росу із пелюсток, верби попускали свої зелені вудки, наче норвлять виловити у підземних джерелах власний корінь.

У Перемозі начеб усе вже зроблено: повернуто авторитет лікаря, збудовано нову лікарню, лазню, підібрано міцний медичний колектив — зараз на цій посаді Петра Ілліча Фількова легко міг би замінити хтось із молодших.

Думка Івана Ісаковича Пилипенка. «Саме так вирішили і ми. Перевели Петра Ілліча на посаду головного лікаря до Баришівки. Віхола листів посипалась із Перемоги! І до нас, у райком, і у вищі інстанції: «Поверніть нам лікаря Фількова!» Щоб не вдаватися до адміністративних засобів у цій ситуації, вирішили звернутися до самого Фількова. Він помовчав, усміхнувся і — повернувся в Перемогу.»

Стежечкою через вигін ми йдемо до будинку, де мешкає Петро Ілліч (там була колись лікарня). По дорозі він пояснює, чому пологове відділення перевели у Баришівку: «Тепер малі діти народжуються здебільшого в місті, в село їх лише віддають на виховання дідам та бабусям...»

Ошатний будиночок потопає у квітах, із тильного боку до нього підступає молодий сад, що цього року вперше заплідноносить. Песик радісно кидається до господаря, зводиться на задні лапи.

— Просить, щоб скупав його. Любить приймати холодний душ із крана. Та сьогодні почекаєш. Мушу гостя прийняти.

Хочу допомогти Петрові Іллічу поратись з обідом, але він рішуче «вганяє» мене до свого кабінету:

— Не люблю, коли стороннє око стежить за моїми кулінарними таємницями.

Ледь переступив поріг кабінету, одразу втямив: «есенінець». Це слово я вживаю у найкращому його розумінні: воно вбирає в себе оту прекрасну людську перечуленість, замилування світом і життям, оте шляхетне заперечення побутовізму і вузької матеріальності, протиставляючи їй в усьому духовну щедрість.

Ліщинові горіхи у полумиску, букетик квітів у вазі, кілька книжок і журналів на робочому столі. В центрі — фотографія молодого Єсеніна в дерев'яній саморобній рамочці. Немає тут тієї бездоганної охайності музейної кімнати, в якій хочеться ходити навшпинець. Зайшов — почувай себе як удома. Книжки тут — не прикраса, а хліб насущний: одні лежать на кріслі-гойдалці, вчора, напевне, господар читав їх, інші висунуто із стелажів уперед — мусять про щось нагадати йому. На каналі — гітара. Резонатор біля струн вичовгано пальцями.

Це його інтимний світ, за яким можна уявити собі добру, перечулену людину. Але я пригадую й іншого, суворого Фількова:

«Перемога зараз є одним із найвлаштованіших сіл району, забудоване по-сучасному, через нього лежить траса на Чернігів, добре сполучення із столицею. Але ми не повинні забувати того, що пережила ця земля. Треба збудувати меморіал жертвам фашизму, хай сюди приїздять люди, як у білоруську Хатинь».

Пригадую його розповідь про своїх друзів — родину вчителів Семенових, які мешкають неподалік од нього. Двоє вчителів-ленінградців прибули сюди одразу після війни, залишили міську квартиру і приїхали за призначенням у спалену Ядлівку. Майже всі теперішні жителі села пройшли у них науку. Тоді, у пайтяжчі роки лікарювання Петра Ілліча, вони були для нього прикладом і підтримкою. Семенови вийшли на пенсію, але до Ленінграда не поїхали: тут вони прожили значну частину своїх літ, тут хочуть дожити й решту. «У Ленінграді ми будемо просто пенсіонери, а тут ми вчителі, бо довкола нас — наші учні». Так і живуть, наче вчора лише побралися, снідати одне без одного не сядуть.

Петро Ілліч стає на порозі, розпашілий, з рушником через плече, кумедно вклоняючись, запрошує до столу:

— Кулінарія — мое дозвілля. Одні збирають марки, інші — крупні купюри, хтось — плітки, а я експериментую над баняками. Прошу скуштувати. Не бійтеся: лікар на місці.

Ми сидимо на веранді, обставленій великими вазонами, вуркотить вентилятор на підлозі, Петро Ілліч час від часу телефонує до лікарні: все гаразд, може затриматись.

Я відкладаю записник і мимоволі думаю: напевне, stolичні шеф-кухарі притьмом ухопилися б за блокнот і ручку, щоб занотувати його кулінарні рецепти. Кажу йому про це. Усміхається: «Нашвидкуруч. От незабаром мій день народження, приїде дочка із зятем та з моєю колишньою дружиною — отоді я вже дам волю своїй кухарській інтуїції». Слово «колишньою» він вимовив майже пошепки, наче спіткнувся на цьому.

— Петре Іллічу, чув я, що запрошують вас до київської клініки...

— Я таких чуток не пускав, бо вважаю, що авторитету мого не збільшать. Якби мав потребу — уже давно був би в Києві. Але ж я приймаю вас у Перемозі.

Проводжати мене до хвіртки він вийшов босоніж. Напевне, захотілося хоч раз на день звідати безпосереднє відчуття землі, на якій живе:

Ніхто з перехожих не дивувався цьому...

День істини

Над Києвом порошив перший лякливий сніжок, золота цибулина Лаври світилася десь аж там, у самих надрах віхоли, а височезний чотирикутник готелю «Київ» на дніпровському пагорбі нагадував довгий коломийковий вірш.

Сніг одразу ж марнів і перетворювався на сіру потеруху, котра під ногами перехожих та під автомобільними шинами похляпувала грисовою юшкою. Це був начеб санітарний сніг, зумисне посланий зимою, аби прибрав він осінню твань з планети перед тим, як вона буде застелена білим обрусом.

Щоб причаститися першим видивом зими, треба було довго дивитися у небо.

А тут, на Баришівщині, у перший же день вже раювала зима, господарювала з усієї сили. Дерева стояли, як змилені коні, що відверстали важкі дороги року, дітлахи одразу ж добули з горищ санчата, полоззя яких проіржавіло за літо і тепер залишало по собі рудуваті сліди на молодому сніжкові. Закушпелені віхолю автомобілі з усієї сили протирали очі «двірниками». І статечні чоловіки не втримувались, жбурлять один в одного сніжками, вдоволено покректували і голосно реготали, навіть перше падіння на ковзкій дорозі викликало усмішку та миле здивування, а не хапливий докір зими.

Баришівщина справляла перший день зими, вона піддалася цьому святу упокорено, без принуки й поспіху, бо, зрештою, лише зима може прийти отак несподівано, зримо, що її одразу помічає і людина, і птах, і телятко, яке вперше бачить землю такою білою, і чорне кошеня, на яке зараз чомусь геть усі звертають увагу. Дитя на руках молодої матері визирає із сповитка — он скільки молока розлилось по землі! Зима!

За багато наших зустрічей я бачив Івана Ісаковича і заглибленим у себе, і запечаленим, і рішучим, як лікар, що взяв до рук скальпеля, і по-хлоп'ячому азартним, коли ставив невідпорну волейбольну «свічку» біля ніг блокувальника із команди «Сільгосптехніка». Та сьогодні він, либонь, увібрав у себе і радість підлітка, що летить із пагорба на санчатах, і радість славетної сім'ї Горлушків із радгоспу «Войківський», яка поповнилася ще одним нащадком хліборобської династії цієї родини, він увібрав у себе радість і Василя Єгоровича Наконечного, який тішиться зараз тим, що його мовчазний син — студент сільгоспакадемії — дипломованим спеціалістом повернеться у батьківський радгосп і погрожує перебрати батькову посаду (ця «погроза» так втішила старого Наконечного, що той уже кілька днів не може приховати на обличчі радості).

Я вже вкотре заскакую себе на здогаді, що сьогодні його ясно-голубі очі більше пасували б дівчині, якій щойно зізналися в коханні, ніж хоч і одному з наймолодших в області, а все ж — першому секретареві райкому партії, керівникові великого пристолічного району, який має щоденно накривати гігантського стола для майже двомільйонного Києва.

Ми стоїмо біля широкого вікна його кабінету, за тим вікном справляє свою білу веремію нова зима, біжить у видолінку ще не скутий морозом Трубіж, галасують діти на ковзанці, білий степ упирається щокою у білий ліс, де ховається біла березанська дорога, небо трясє і трясє своїм решетою, як молодий зухвалий мельник.

Очі Івана Ісаковича вдивляються аж туди, у завіхолений обрій, де починаються чернігівські ліси, дедалі більше тепліють, обсотуються тонкими зморщечками:

— От і завершилося ще одне хліборобське коло. Заходимо на нову марафонську дистанцію. Заходимо при надії, що наші труди принесуть нам радість. І отак щоразу...— Він складає руки на грудях, тулиться чолом до вікна.— І ніде не дінешся від можливої гіркоти розчарування. Ви ж пригадуєте, з яким настроєм ми ішли в літо, земля аж стогнала від хлібів. Приїдеш, бувало, до механізаторів, а вони тобі на запитання «як живете?» відказують: «Та оце готуємо на вилогах піджаків дірочки під нагороди, товаришу секретар». Одне слово, все, що було в людських силах, ми зробили для землі й для урожаю, а за кілька днів до жнивування як збунтувалося сонце, як сипонуло жаром...— Його пальці нервово стискають передпліччя. Спогад цей для нього ще не подаленів.— ...І наш рекордний урожай вислизнув із рук, які його виняньчили. Така поразка може приголомшити будького. То уявіть собі, які люди живуть на нашій землі, коли зуміли притлумити в собі цю несподівану гіркоту і без надокучливих ремствувань, вдень і вночі рятувати від спекоти хліб! Оце для мене і є еталон сили і краси людського духу. Оце він і є, той непоказний, прихований за оболонкою будня

героїзм, який в одну мить піднімає людину на вершинну подвигу.

Іван Ісакович протирає долонею захукане вікно, що поїнялося вологим туманцем. Треться білим боком об шибку перша віхола, крізь яку знову бачиться пониззя Трубежа, і ліс, і дорога.

— Та й осінь яка! Земля пересохла, як попіл, що його господарина щойно вигребла з печі. Осінню сівбу можна схарактеризувати рядком з народної пісні: «Візьми, мамо, піску жменю, посій його на каменю». Висіяли у землю, вологість якої втричі менша від нормальної. І чим тут зарадиш? Використали все те, що може дати сьогоднішня наука, але що вчиниш, коли без дощу — вона просто гора кандидатських і докторських дисертацій? Це моє перебільшення — результат осінніх переживань, а не нарікань на вчених. Квола озимина (ледь проклюнулася із сухої землі. Якби одразу вдарили морози — всю осінь вважай поразкою. Оцей сьогоднішній день я б назвав Днем Великої Надії. Не сніг, а манна небесна. Хочеться мовчати, дивитися на біле диво і тішитись йому, як колись, у дитинстві... — Пилипенко замислюється, його молоде обличчя, обрамоване ранньою сивиною, підсвічується внутрішнім, незбуденим світлом. Він таки схожий на юнака, який щойно вбіг з вулиці, де його непокриту голову ледь притрусило першим снігом грудня.

Напевне, за хистким віялом хурделниці побачилась йому рідна Чорна Кам'янка на Черкащині, сива матір Христина за далечню літ і кілометрів («як не згадуй, а весь час уявляється вона за роботою: то на колгоспних гектарах, то на подвір'ї, заморочена сімома мороками своїх сімох дітей»). Може, іде цей сніг і над Чорною Кам'янкою, і від нього вона стала білою; на крутому пагорбі над Гірським Тікичем галасує зараз наймолодше покоління його односельців, а сімдесятирічна Христина Пилипенко видивляється у вікно, як двадцять п'ять років тому, коли її середульшенький; Івась, із трьома меншими братами і сестрою каталися з того горба на саморобних санчатах. На тому горбі вже онуки. Стільки

пережито, а здається, що літа збігли як дїтлахи з гори, не встигла й отямитись. Але ж є на цій землі її діти, хай двоє забрала війна (найстарший Андрій помер від тяжких ран на її очах, а фашистська неволя висушила Фросині душу й здоров'я), але п'ятеро такн живі й дужі, не обділені долею та людською увагою.

Може, дивиться у те ж таки вікно і старий Ісак Пилипенко, що пройшов під вогнем і кулями три війни, а на останній втратив слух. Цей сніг йому таки здається святом, бо двадцять сім років він кидав чорне вугілля у пащеку заводського котла. («Подумати тільки: щоденно він перелопачував двадцять тонн вугілля і тільки на пенсії відмив нарешті чорну пилюку, що вїлася у його тіло, але в моїх спогадах він назавжди залишиться у своєму чорному комбінезоні, з грубими, як вугільні камінці, мозолями на долонях — чоловік, що майже три десятиліття підтримував вогонь у кочегарці заводу»). І наче всупереч цій похмурій однотонності старий Ісак Васильович над усе любить соковиті кольори світу, у якому живе сам і його діти та онуки. Цей сніг для нього таки свято, бо заходиться на зиму, а Ісак Васильович давно вже міряє час не днями, а порами року. Впорався з літніми справами Іван, то, може, заявиться додому хоч на днину. («Батько і досі не вірить, що я працюю у районному комітеті партії, для нього, простого сільського кочегара, ця посада надто висока й почесна, тож не йме віри, ніби її може обіймати його син, та ще й у молодому віці»).

П'ятнадцять років тому Голосіївським парком квапився у напрямку до сільгоспакадемії стрункий, веселоокий, невисокого зросту солдатик, що пильно поглядав з-під блискучого козирка військового кашкета на гамірне велелюддя столиці, козирав стрічним офіцерам, розмахував маленьким чемоданчиком і щоразу намацував у кишені виклик на вступні екзамени. Шкодував, що зекономив карбованця на таксі — тоді встиг би хоч за годину до екзамену, а так доведеться прямо з дороги стати перед членами приймальної комісії.

Іван Пилипенко не зачарував викладачів якимись особливими знаннями (п'ятирічна відстань від моменту закінчення школи таки давалася взнаки), але він приємно вразив їх чіткістю своїх суджень, вмінням узагальнювати, підніматись над фактом і бачити його у багатьох вимірах. («Тоді ще економічного факультету побоювались: перші випускники ремствували на те, що у господарствах їх не сприймають всерйоз, над ними міг підсміхатися навіть колгоспний рахівник із чотирикласною освітою — це був традиційний процес входження у життя нового, ще не перевіреного досвідом і практикою»).

Ті, хто вирішив долю Пилипенка на приймальних екзаменах до академії, вже через рік мали нагоду сказати своїм колегам: це ми його відкрили.

В Івановій особі економічний факультет придбав не лише тямковитого, серйозного студента, а й талановитого організатора, котрий очолив факультетську комсомольську організацію та волейбольну команду академії. Його ровесники вже форсили по коридорах академії звуженими «дудочками» та довжелезними краватками, а Іван лише після третього курсу, приробивши за літні канікули грошей, розпрощався із солдатською формою і вдягнув цивільний костюм. Аж тепер він наважився призначити побачення своїй майбутній дружині Жанні, те побачення, якого і вона вже давно чекала.

Академію він закінчив цілком зрілою і психологічно сформованою людиною. Я думаю, що саме це спричинилося до того, що зоря Івана Пилипенка зійшла напрочуд рано і завітлася не від чийогось відблиску, а від свого внутрішнього світла, від власної енергії, котра накопичувалась упродовж двадцяти семи років його життя.

— Зараз про мій перший рік роботи в радгоспі «Колос» Переяслав-Хмельницького району можна було б розповідати із гумором: наприклад, головний бухгалтер, що мав заочну чотирикласну освіту, подумав, що йому прислали з академії живу рахівницю, котра блискавично виконуватиме всі чотири

арифметичні дії, директор підозріло поглядав на мою білу сорочку й краватку — адже тут не академічні аудиторії, а звичайна радгоспна контора. Та були у мене дні майже трагічні. Зроблю економічний аналіз діяльності господарства, покладу директорові на стіл, чекаю виклику для розмови, а тим папірцем прибиральниця вже пічку розпалює. Настрій керівника переходив і до рядових робітників радгоспу: мене сприймали як легального дармоїда. Це в кращому випадку, а в гіршому — вважали винуватцем завищених норм, меншої платні, навіть звинувачували у затримці зароблених грошей. Можна було б махнути рукою та пошукати собі далекогляднішого керівника, але я вже економічно осмислив усі найтонші вузли цього господарства, знав його вразливі місця й перспективи, бачив шлях його майбутнього розвитку, віддав цьому рік свого життя — і залишити все це напризволяще, погодитись на поразку? Чи не буде давким мені легший хліб? — Іван Ісакович походжає просторим кабінетом, чоло його захмарюється, він переживає, а не просто «прокручує» у пам'яті той період свого життя.

Секретарка тихо прочинила двері, поклала на стіл гору паперів, усміхнулася і так само нечутно вийшла, промовивши з порога: «До завтра, Іване Ісаковичу».

А його перша перемога почалася, як то найчастіше буває, з цілком буденної дрібниці.

Секретар парткому «Колоса» Олександр Ємець рвучко зайшов до кабінету радгоспного економіста:

— Що ти там знову накрутив?! Став свої експерименти на полігоні, а не на жнивному полі! Комбайнери не сідають за кермо, кажуть, що завищив норму виробітку на підбірні гориху. Іди розбирайся!

Пилипенко попутною машиною виїхав у поле. З-під низько насунутих козирків на нього іронічно поглипували очі комбайнерів, що покурювали, витягнувшись у затінку комбайнів на рудій гороховій соломі. Іванові тоді здавалося, що їхні погляди залишають на його білій, випрасуваній сорочці рожеві плями.

— Що сталося, товариші? Невже я помилюся в розрахунках?

— Із твоїх конторських норм можна робити хіба що паперові журавлики і пускати їх з вікна. Цим би ти краще й зайнявся, чоловіче. Якби до легковичка приладнати підбирач, і то твоїх дев'ять гектарів вона за день не намотає. А це ж комбайн, який ти, мабуть, уперше зблизька бачиш.— Гасить недопалок найбалакучіший комбайнер, який, либонь, і засіяв цей багатосерійний перекур.

Іван змовчав, угамував нервовий чвал жовен на виляцях, струснув із себе образу й таки усміхнувся. Хотів скинути сорочку, щоб не забруднити, але передумав. Швидко піднявся на комбайнерський місток, запустив мотор, попросив когось засікти час, повів машину у загінку.

Під обід комбайнери встали із свого горохового лігва, почали запускати мотори комбайнів. Не важко було здогадатися, що їхня партія програна. Та ще й як програна — Пилипенко підібрав одинадцять гектарів замість нормованих дев'яти.

— Якби не вмів водити комбайна, програв би. Раз і назавжди. Поразка була б обнародована у гіперболізованому вигляді. Так знадобився мені досвід, який можна було вважати баластом (ще в Чорній Кам'янці навчився водити комбайна). Про цей випадок пам'ятали всі, я ж вирішив його забути, хоч він повернув мені впевненість і душевну рівновагу. Коли я аналізував діяльність якоїсь господарської ланки, дирекція змушена була прислухатись до моїх висновків. Мій виступ на зборах супроводжувався активним діловим обговоренням, виступали навіть ті, хто й не думав виходити на трибуну...

А невдовзі на звітних партійних зборах («це було для мене настільки несподівано, що я отямився аж тоді, коли треба було виконувати нові обов'язки») його одноставно обирають секретарем парткому.

— Півтора року секретарювання, напевне, остаточно сформували мою людську індивідуальність. Кожен день мені

здавався прожитим тричі, бо я виконував обов'язки і економіста, і секретаря парткому, і в якійсь мірі директора радгоспу (останній просто-таки розгубився перед економічними новаціями у господарстві). Мені таке перевантаження було корисним, принаймні ніхто не заважав експериментувати, впроваджувати найновіші досягнення науки, вести господарство шляхом спеціалізації. А найголовніше — знайшов шлях до людей, вони переконалися у моїй правоті. Новий економічний курс радгоспу дав нам можливість збудувати багато житла для робітників, дороги, адміністративний корпус. Стало очевидним, що економіст — це не той, хто намагається будь-що-будь урізати платню, а навпаки — дбає про прибутки господарства. Саме за це я й шаную Суслу, що він не обмежує себе лише прямими обов'язками секретаря парткому, вирішує питання не тільки дня сьогоднішнього, а й завтрашнього.

Хурделиця ледь притінюється лякливими ще сутінками, що опускаються на білу землю разом із снігом, який не блякне від того, а стає наче аж білішим, творячи диво сніжного вечора. Розгойдуються вуличні ліхтарі за вікном, немов відмахуються від завірюхи, а проте ласують нею, вітаючи її своїми металевими брилями. Хай повимітає вона з них літню пилюгу та цупку осінню павутину.

Через півтора року тридцятирічного Пилипенка призначають директором радгоспу.

Через три роки його керівництва «Колос» переходить на повний господарський розрахунок. Молодий директор домігся того, що тепер кожен бригадир міг робити настільки детальний економічний аналіз роботи своєї бригади, що самому директорові вже не було потреби у це втручатися, йому залишалося лише осмислювати загальну картину і перспективу господарства в цілому. Він домігся того, чого прагнув: керівник не поденщик і не погонич, а мудрі очі всього колективу, спрямовані у завтрашній день.

Тоді в «Колосі» трудова дисципліна накульгувала в багатьох ланках. Директор не розкидався суворими наказами

та доганами, але й не заплющував очей навіть на дрібні порушення. Все це фіксувалося: «Хай пише,— думали виноватці,— мені ж не потрібна характеристика для поїздки за кордон». Та Пилипенко ввів тринадцяту зарплату. Вперше у господарстві. От тоді і зазирнув у книгу стягнень і почав вносити корективи у суми, написані у відомості. Тут і став дехто чухати потилицю та нарікати... на самого себе.

— Як зараз пригадую: першого року було сімдесят три стягнення, а наступного — лише тринадцять. От вам і вправи із найелементарнішої економіки. Без зайвої балаканини. Дисципліна самовідегулювалась, третього року порушень майже не було. Господарство зайняло третє місце серед радгоспів України. І коли запропонували перейти на посаду другого секретаря райкому партії у Переяслав-Хмельницький, вкрай не хотілося залишати господарство, яке досконало знав, любив, відчував його завтрашній день. Але «Колос» уже міцно стояв на ногах, його курс було визначено, тепер він міг існувати і без мене, а переді мною розкривалися ширші горизонти, всі господарства району переходили на науково обгрунтований економічний розрахунок, всіх керівників я вже знав — тому погодився.

Пилипенко взяв із собою нажитий досвід, бо без нього вже себе не мислив, але нова посада не захмелила його, він ретельно шліфував свій характер, прагнув завжди і в усьому бути сучасним, не пробачати собі помилок навіть дріб'язкових і начеб непомітних для стороннього ока. В його уяві сучасна людина — та, яка ближча до майбутнього.

Вчора ще він був рівним з керівниками господарств, а сьогодні — керує ними. І він сміливо відрікається од цього стандартного поняття «керує». Всмоктує в себе їхній досвід, акумулює його і повертає у більш досконалії, осмисленіші форми, пам'ятаючи, що мусить бачити далі від них — це єдина грань, якою він має право відрізнятись од підлеглих, інакше не уникнеш перехльостів, скотитись до нудного адміністрування, яке наразить тебе на безліч помилок і врешті

приведе до поразки. Іноді навіть до такої, що — пакуй валізи і без прощальної вечере! сідай на потяг...

Він у всьому намагається послуговуватися розумною делікатністю, зберігаючи стосунки з кожною людиною, з якою його зводять службові (і людські) обов'язки, привчає себе до мислення масштабнішого, ширшого, пам'ятаючи, що за всіма його економічними новаціями стоять тисячі людей, які вірять у те, що завтра життя стане іще кращим, досконалішим.

Про молодого секретаря райкому, його уважність до людей, принциповість у вирішенні питань можна почути від будь-якого рядового працівника.

— Ми готували партійну районну конференцію. І раптом до нас доходять відголоски, що в Баришівці комуністи «прокатили» на виборах першого секретаря. Інцидент цей вкрай неприємний, людина втратила міру, відчула себе призначеною на цю посаду раз і назавжди, незамінною і безгрішною — і от результат. Мене терміново викликають в обком партії, перекреслюють всі мої аргументи (не знаю, чи досить переконливими вони були) і, як комуніста, зобов'язують очолити районну партійну організацію. Так я потрапив у Баришівку. — Іван Ісакович усміхається, потирає вилицю, ще якусь мить дивиться у вікно і обертається до мене: — І чого це ми вичовгуємо казенні стіни? Така благодать надворі, а ми чманіємо в кабінеті. Гайда в мащину — намотаємо на колеса перші кілометри зими! А дорогою і договоримо.

Він прощається із райкомівським сторожем, відпускає водія, звично всідається за кермо, і вибілена снігом, якась аж весільна «Волга», вискакує на місток через Трубіж. Летить нам назустріч біле віяло хурделиці і білий ліс на обрії, як новорічний міраж. Здається, перша віхола вкутує нашу круглу планету в білі шовки, як шовкопрядовий кокон, і прив'яла озимина підставляє цій білій волозі свої спрагли язички.

Ситуація в трактуванні Василя Єгоровича Наконечного:
«У перші дні район, я б сказав, припишк. Дехто з при-

бічників попереднього першого непокоївся: «Як местиме нова мітла? Під «нулівку» чи вибірково? Віддали хлопчиськовий район, ніби не було своїх, солідніших...»

Але хтось уже змотався у Переяслав на «вивідини» — переяславці шкодують, що баришівці забрали в них Пилипенка. Чарку п'є лише по великих святах, і то — дрібнокаліберну, попуску не дає ні собі, ні іншим.

Я поміркував і сказав собі: а хіба мені потрібен той попуск? Ти мені підкажи, підтримай, шануй у мені людину. Мені не треба, щоб ти опускався до мене, будь таким, щоб я хотів тягнутися, підніматися до твого рівня. А чарка? Я її сам беру в руки лише по святах... якщо руки не зайняті чимсь невідкладним...

Поселився Пилипенко у готелі. І за кілька днів готель відремонтували (хоч збиралися зробити це вже два роки). Харчується в кафе, а не в ресторанному закутку.

Він уважно приглядається до нас, а ми до нього. Вивчає район і людей. Визначив прийомні дні й не сіпає нас по дрібницях. Працюйте, думайте. Дав час, щоб ми визначилися із спеціалізацією. У ті перші місяці я його пригадую із записником у руках, мовчазним, зосередженим.

Тепер я вже знаю: тоді він обстежував район, як лікар обстежує людину. Наче й здорова, але іноді щось поболіє. Він не квапився міняти окремих людей у керівництві району лише тому, що вони не відповідали його, Пилипенковим, вимогам. Цього, він вважав, було замало. Напевне, хотів чітко визначити далекосяжну мету розвитку району, а потім уже добирати людей, які б змогли цю мету здійснити. І коли ідея спеціалізації, переведення господарств на промислову основу, на чіткий економічний розрахунок була сформована остаточно, коли вона була усвідомлена нами як необхідність, як єдиний шлях — лише тоді Пилипенко (і то дуже обережно, вмотивовано, принципово) почав оновлювати кадри. Це була не шахова перестановка, а саме — оновлення. І він зробив усе, щоб цей процес відбувався якомога безболісніше (хоч уникнути нарікань зовсім, напевне, нікому й ніколи не

вдасться). Назавжди було покінчено із застарілою традицією — кожну, навіть незначну нараду в районі закінчувати трапезою. Він ліквідував атмосферу нашіптування у кабінеті — для обміну думками є трибуна. Зник розподіл директорів радгоспів на «улюбленців», «далеких родичів» і «нерідних». Нам розподіляли титули за нашу роботу, а не за улесну балакашню».

Ствердно похитують засніженими головами старі сосни обабіч дороги, вибілені з північного боку стовбуриська наче освітлені чіпсьм приязним поглядом.

Далеко попереду промацують віхолу дві золотавих ручиськи світла із фар. Здивований заець закляк на задніх лапах посеред дороги. Іван Ісакович вимикає світло, щоб не засліпити його, а коли дорога освітлюється знову — по вуханеві вже й слід прохолов.

— Велику справу можуть вершити лише одnodумці. Це не виключає різноманітності характерів, уподобань, певних психологічних рис кожного з нас, але у великому, у далекосяжній меті ми мусимо бути єдиновірцями, що постійно відчувають плече товариша. Я довго не міг зупинитися на кандидатурі секретаря з ідеології. Розумів, яким він має бути: сучасний інтелігент у всьому, людина із гостро розвинутим чуттям нового, молода, енергійна, дійова, начитана й далекоглядна. Може, Володимир Несторович Силков і ремствував, що, маючи направлення вищої партійної школи на високу посаду у Вишгородський райком партії, був відкликаний нами і призначений завідувачем відділу агітації та пропаганди. Я вчинив так свідомо, бо він очолював комсомольську організацію району, знав людей, зрештою, любив цю землю, відчував її серцем. Я хотів перевірити його на конкретних справах, пильніше придивитися до нього в роботі. І не помилився. Тепер ми маємо хорошого секретаря, а я особисто — одnodумця (це, звичайно, не виключає суперечок при виробленні спільної стратегії у вирішенні невідкладних і пер-

спективних проблем), на якого можна покластися завжди і в усьому. Навіть тоді, коли виходимо на волейбольний майданчик...— Пилипенко усміхається, протирає долонею вітрове скло машини і перемикає швидкість на вищу.— Звичайно, за три роки картина господарювання в районі повністю не змінилася, хіба що головні її тони.

Михайло Карпович Сусла — секретар парткому радгоспу «Хмільовик».

«Іван Ісакович каже щиро. Це не поза перед сторонньою людиною. Це його характер, що ґрунтується на чіткому, я б сказав, математичному реалізмі, до якого ми звикли, за який його шануємо. Однак я думаю інакше. За останні три роки ми стали розумнішими (не тому, що нас прийшов і «просвітів» Пилипенко, а тому, що ми поставлені в таку ситуацію, коли можна розкрити свій інтелект). За таких умов відпадає потреба в дрібному опікуванні чи крутому адмініструванні. Наші будні стали духовнішими, наше мислення перейшло на вищі, сучасніші реєстри.

Місяць тому львівські вчені сконструювали новітній кормоприготувач. Коли б я про нього довідався? Або з преси, або тоді, коли він піде в серійне виробництво. Реально — через рік. Я зайнятий своїми щоденними справами. А Пилипенко цього не прогавив. Другий «примірник» цієї машини на днях буде випробувано у нашому районі (його зібрали наші інженери за львівськими кресленнями).

Ми як звикли? Спробували якусь наукову новинку, не далася вона — вирок: на смітник! Був рік тому такий випадок: вирішили додавати до соломи сечовину за рекомендацією одного вченого. Експеримент у радгоспі «Березанський» закінчився... падежем кількох десятків корів. Були підстави пустити під три вітри цю злочасну воду, забути про неї раз і назавжди. Є для цього вагома причина. Ми навіть дивувалися, як спокійно Пилипенко зустрів цю поразку. Він же уважно простежив процес згодовування і виявив причину: карбомід дали із соковитою, свіжою травою голодним коровам, які спожили цього харчу понад норму. До того ж — уперше.

А зараз у селі Поділля радгоспні бички, призначені на м'ясо, їдять навіть позаторішню солому, присмачену карбомідною водою. Експериментатор повинен бути готовим і до поразки. Інакше — гріш йому ціна в Березані у базарний день.

Як на мене, то за ці три роки ми перестали тільки мріяти про майбутнє, ми почали творити його. І наше життя набрало особливо значимого сенсу».

Завірюха підсвічує вечір з неба і з землі, далекі вогні сіл переморгуються крізь завіхолені кілометри, як новорічні свічки. Машина слухняно котиться забіленою асфальтковою, тонкі пальці Івана Ісаковича вільно лежать на кермі, очі спокійно стежать за дорогою.

— Прикро, що кожен із нас мусить починати із самодіяльності, самотужки виробляти свій метод, свої звички. Поки доможешся цього, наробиш безліч помилок. Проблема полягає в тому, щоб припуститись їх якомога менше. Найголовніше в нашій роботі — люди. Це добре, що ми маємо зараз достатню кількість людей із вищою освітою, але нам потрібні люди талановиті, одержимі, мислителі. Найбільше не люблю підтакувачів та запобігайлів. Дивно, що вони ще існують. І то в чималій кількості. Мабуть, це сумний наслідок горезвісної псевдотрадиції: вищий за посадою не бере собі у заступники розумнішого від себе. Поки цей заступник стане керівником, він всотає в себе чимало і негативних рис свого попередника. Отже, треба вирішувати це питання. І вирішувати вже сьогодні, коли сільське господарство переходить на промислову основу.— Іван Ісакович пригальмовує, завертає машину на тракторний стан «Войківського», що світить крізь заметіль намистинками вогнів.— І взагалі треба пам'ятати, що ми постійно причетні до надто складного й вередливого живого світу: тварина і рослина. Це дві найосновніші ланки нашого біологічного кільця, в центрі якого стоїть людина. І стоятиме вічно.

На пухкому снігу видніються свіжі сліди колісного трактора. За ними, вигогулюючи, теліпався порожній причіп, розтрушуючи сіну потеруху, яку викушпелював із кузова вітер.

Забовваніли під шапками снігу комбайни, лупаючи фарми у захурделений вечір. Може, цьому холодному залізу сниться спекотне літо із меткими перепілками, терпким запахом свіжої соломи, сняться теплі людські руки на кермі та неспокійні серпневі ночі? Може... Наклебучили білі очіпки та й видивляються на дорогу.

Валує димок із механізаторської оселі, вилазить із димаря мляво, неохоче, бо чатує на нього падка віхола, аби заколотити його з вітром та снігом, щоб запах потім якомусь перехожому в степу рідною домівкою.

Біле подвір'я не втрамбоване колесами, лише протоптано стежки від оселі до комбайнів та до майстерні, але й ці стежки — білі, ні слідів замазучених чобіт, ні мастильних латок — та де б їм і взятись, коли запопадливі небесні мірошники отак зопалу розщедрились і задобрюють землю з усіх сил.

Високий кременний чолов'яга глушить мотор трактора, хапає пригорщ снігу, азартно витирає ним руки, а потім і ласує, як дітлах морозивом.

— От бачите, добра ознака нам не зрадила й цього разу. Ідь на вогник — зустрінеш людину. А ми зустріли ще й прекрасну людину. Горлушка найстаршого.— Іван Ісакович і собі набирає пригорщ снігу, витирає розпашіле обличчя.

— Олександрє Петровичу! Добрий вечір вам уже із зими!

— Вечір добрий, Іване Ісаковичу! А я думав, що то Наконечний сів мені на колесо. Озирнувся — хтось позаду полохає світлом вечір, думав — Василь Єгорович об'їздить зиму.— Сніг намагається забилити чорнющий Горлушків вус, але гане від подиху і скрапує на підборіддя.

— Все замаскувалося під зиму, опріч вас, Олександрє Петровичу. Ваші козацькі вуса ще дужче стало видно.—

Тиснуть один одному вологі від снігу руки і приязно усміхаються.

Горлушко — навдивовижу колоритний чоловік. Кавовий смаглець рівно заліг на його вродливому лиці, де князюють іскристо карі очі та викохані вусища. Такому самою долею судилося очолити великий хліборобський рід на цій землі. Внутрішня зосередженість, либонь, постійно живить його зовнішній спокій. Віриться, що він не почне метушитися чи сахатися в крайнощі за найскрутнішої ситуації. Та й зараз — ні тіні запобігливості перед першим секретарем. Просто у нього сьогодні гарний настрій, у трудах він прожив день, пішов довгожданий сніг, кілька днів тому народився онук, а ще нагодилося товариство (яке це має значення: секретар чи просто приємна людина?), то чого б і не погомоніти.

Тепер я пригадую одну розповідь Василя Єгоровича На-конечного про цього чоловіка.

«То, здається, сорок дев'ятий був... Так-так, сорок дев'я-тий. З нас іще виходив хміль перемоги. Роки тяжкі були, що й казати. Земля здичавіла за війну, родила неохоче. Одне слово, із колгоспного поля рідко хто йшов з порожніми рука-ми... Тепер таке собі може дозволити лише безнадійний скнара чи уроджений любитель «гострих» відчуттів. А тоді це була майже норма — бідували люди... Пережили ми вже те, можна було б і не згадувати. Але згадую ось чому.

Старший Горлушків син Андрій того літа тільки-но почав працювати їздовим у колгоспі. Возив безтаркою зерно від молотарки. Хоч і малий, але помітив (а може, й підказали йому), що старші їздові вимітають корито від зерна увечері не на току, а в себе на подвір'ї. Чого ж йому відставати від інших?

Приїхав, зупинив коня у дворі. А тут і батько став на порозі, дивиться. Малий попросив у нього віника, сподіваю-чись на татову похвалу за хазяйновитість.

Тоді Горлушко мовчки розвертає дишлі і каже синові: «Зараз же відвези на тік, ось тобі віник, вимети чистенько, щоб і зернини не залишилося, а тоді приїзди додому, якраз

вечеря буде готова. І щоб це було останній раз. Більше щоб ми з тобою про це не говорили, Андрію».

Отаким у мене бригадир механізованого загону синів. Йому можна довірити і вседержавну комору. Зернини не пропаде. Такий чоловік...»

Горлушко неквапливо закурює, спершу хотів кинути сірниковий недопалок на сніг, але передумав (напевне, пошкодував цієї незайманої білості), запхнув його назад у пачку.

— А де ж сини, Олександрє Петровичу? Чи не відпросилися часом, на санчатах покататись? — Пилипенко стріпує з коміра сніг.

Рябий цуцик вештається по дворіщі, кілька білих латочок на боці справляють таке враження, що в нього жбурляли сніжками.

— Гай-гай, минулося і їхне, Іване Ісаковичу. Здається, вчора ще парубкували, а тепер: «Тату, ми сьогодні раніше додому підемо, треба дещо по господарству зробити, щоб у новий рік зайти без дрібних морок». Уже кожен до свого гнізда летить. Хай собі, додому можна, добре, що не в магазин на чарку. Та й роботи зараз як кіт наплакав. Підвели сіна на ферму — і по всьому. — Горлушко пригинається на порозі будиночка механізаторів, де старий сторож читає газету, пускаючи у наш бік осяйні зайчики з окулярів. Пилипенкові немає потреби нагинатися — він би вільно пройшов у двері навіть у генеральській папасі...

Сторож упізнає секретаря, припрошує на чайок із шипшини. («З літа насушив на сонечку, а тепер грію душу довгими вечорами»).

— Що там у нас в районі чувати, Іване Ісаковичу? — Горлушко розстібає кожуха, стріпує з шапки мокрий сніг.

— Оцей сніг і є найкраща новина. Навіть, якщо він завтра стане водою. — Пилипенко на мить задумується, потім його обличчя осяває бистра посмішка. — Та ще є новина: гостролуцький піп знову напився. Цього разу так, що мало до витверезника не спровадили. Силков змилюється: сеанс антирелігійної пропаганди цілком достатній, бо у міліції

взьмуть та ще для сміху пострижуть. Тоді пришлють якогось іншого, а Силков сміється, що саме такий піп, як цей, у районі й потрібен. Тепер він довго не прийде в райком просити, щоб у церкві парове опалення поставили.

— Дали б мені його на один сезон у загін до кукурудзи. Голосяка ж, напевне, у нього такий, що й трактора переспіває, хай би виводив серед поля «Ой, чий то кінь стоїть...», — незлобливо регоче Горлушко і ворушить чорними ятаганамі брів, на яких тремтять краплинки снігової води. Старий сторож також гмукає, надсюрбуючи блідо-вишневий чай зі склянки.

— Не знаю, не знаю, Олександрє Петровичу, це просіть у Силкова, він з ним спілкується, навертає на світське життя.

— А як там Закомірний? От уже пара була пиячків: батюшка і директор радгоспу...

— Тепер хай співають дуєтом. Шкода тільки, що молодий Лагута зараз мусить не лише займатися господарством, а й реабілітувати перед людьми поняття «директор», яке скомпрометував Закомірний. Дивуюсь лише, як його прогледіли, що спромігся вилізти на таку висоту? — Пилипенко хмуриться від згадки про колишнього директора Семенівського радгоспу.

— А отак і прогавили, Іване Ісаковичу. Ваш попередник вважав, що ці риси додають керівникові простонародного колориту. Воно то ніби й жарт, але люди сьогодні не терплять найменших грубощів, навіть, коли ті грубощі удавані. По собі знаю. За те ми й любимо Наконечного. Ви знаєте, що він не з тіста ліплений, буває крутий і впертий, але шапує в кожному передусім людину. А така риса ніколи не старіє, вона завжди буде сучасною; як би не мінялося наше життя на краще — вона буде найпотрібніша. Я он скільки намотав на своєму життєвському «спідометрі», війну пройшов, голодував в оточеному Ленінграді, лежав у госпіталі. Та іноді міркую собі так: у війну найбільшою вартістю було людське життя. Ті, хто залишився живий, були нагороджені

можливістю дихати, працювати, бачити свою землю вільною. Тепер життя набрало вищого сенсу. Як кажуть, не хлібом єдиним... Кожна людина вимагає чуйності. Он хоча б сини мої. Нагарикай згарячу — затнуться і все одно по-своєму зроблять, а коли людяно з ними або з жартом — гори перевернуть. Той випадок пригадуєте, коли Усмединський не пішов на виручку сусідам? Якби Наконечний висварив його, Петро б уже й забув свою провину, а пам'ятав би образу на Наконечного. А так Усмединський карається своїм гріхом і досі.— Горлушко викидає у піддувало плити цигарковий недопалок, поправляє шапку.— Щось я розбалакався. Ніби ви цього без мене не знаєте, Іване Ісаковичу. Може, б ми той... заїхали до мене на тарілку борщу з нагоди першого дня зими?

— Іншим разом, Олександрє Петровичу, бачите, як мсте, боюсь, щоб не загрузнути. Може, вас підвезти додому?

— А куди мені квапитись? Пройдуся сніжком через городи, а може, й до синів загляну...

Він чекає, поки машина викотиться з подвір'я, якусь мить роздумує, а потім повільно прошкує до трактора, що вже теж забілів од снігу.

Пилипенко зосереджено дивиться вперед, тонкі пальці міцно стискають кермо машини, десь аж там, у степу, перехитуються вогні далеких сіл, січе вітер за вікном, дорога сховалася під товстою повстю снігу. Та її видно і так, бо вона береже сліди людей, що ходили й ходитимуть по ній вічно.

ЗМІСТ

Де промчав червоний витязь	3
Троїста легенда Дніпрогесу	23
Сад серця твого	35
Сплав на ім'я людина	49
Він, вона і безмежне поле	63
Озирнись на свою дорогу і її плі	76
Тут, на землі	114

Владимир Александрович Яворивский

ЗДЕСЬ НА ЗЕМЛІ

Очерки

(На українском языкє)

Художне оформлення *В. О. Лучка*

Редактор *Н. Б. Мурченко*

Художній редактор *В. П. Мазниченко*

Технічний редактор *М. Г. Чередник*

Коректор *В. А. Пушкарьова*

Здано на виробництво 13.II 1976 р. Підписано до друку 16.VIII 1976 р. Формат 70×108^{1/32}. Умови друк. арк. 7,35. Обл.-вид. арк. 8,32. Тираж 30 000. Зам. № 6—527. БФ 34495. Ціна 25 коп. Папір друк. № 2.

Ордена «Знак Пошани» видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь», Київ, Пушкінська, 28.

Надруковано з матриць Головного підприємства республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Київ, вул. Довженка, 3 на Білоцерківській книжковій фабриці, вул. К. Маркса, 4. Зам. 425.